

زازاکی زاریکی زمانی کوردیه

سوداد ره سوول^۱

کاتی قهبولکردن: ۲۰۲۱/۰۶/۰۴

کاتی وهگرتن: ۲۰۲۱/۰۳/۱۰

پوخته

زازاکان ناوی جیاوازیان هه به وه ک کرد، کرمانج، دملی، زازا، به درێزایی میژوو پیکهاتهیه کی کورد بوون و زاره کهشیان هه همیشه زاریکی زمانی کوردی بووه. له سهره تاي سهدی بیستم زازاکان به ههردوو گروپی دینی زازای موسلمانی سوننی شافعی و زازای عهلهوی، رۆلیکی کاریگه ربیان له بزوتنه وهی نه ته وایه تی کوردیدا هه بووه، له سی راپهرینی گه وهی باکووری کوردستان: راپهرینی قۆچگیری، راپهرینی شیخ سه عیدی پیران، راپهرینی ده رسمیم، به شداریه کی گرنگیان هه بووه و قوربانی زۆریشیان داوه. زازاکی به ده گهمن نه بیته نووسراوی ئه ده بی نه بووه و ته نیا بۆ ئاخوتن بووه. له سهره تاي سهدی بیستم به هوی قه ده غه کردنی زمانی کوردی له تورکیا، زازاکی به خیرایی ژماره ی ئاخویه رانی کهم بووه ته وه به راده یه ک که له به رده م مه ترسی له ناوچووندا بووه. به م دواییه له هه نده ران به هه ولی رۆشنیرانی زازا، زاره که ده بووژینه وه، کۆمه لیک کتیب و نامیلکه و بلاوکراوه به زازاکی ده رده کهن. ئه م زاره کوردیه لای رۆژه ه لآ تناسانی ئه وروپی له بهر چه ند جیاوازیه کی زمانه وانی که زازاکی له گه ل زاره کوردیه کانی دی هه یه تی، به زاریکی زمانی کوردی نازانن و وه ک زمانیکی سه ره به خۆ ناوی ده بن. هه ر له تاراوگه له دوای هه شتاکانی سهدی بیستم، به شیک له زازاکان (سوننی و عه له وی) به هۆکاری سیاسی و دینی و کۆمه لایه تی و زمانی، بانگه شه ی ناسیۆنالیزمی زازایی ده کهن و بییان وایه زازاکان نه ته وه یه کی سه ره به خۆن و کورد نین و زاره کهشیان زمانیکی سه ره به خۆی باکووری رۆژئاوای زمانه ئیرانیه کانه. له م توێژینه وه یه، له روانگه ی زمانه وانی کۆمه لایه تی ئه م باسه تاوتوێ کراوه، روون کراوه ته وه که زازاکان به هوی ئه و پیشینه میژوو یه که له گه ل کورد هه یان بووه و به تایبه ت ئه و رۆله گرنگه که له سهره تاي سهدی بیستم و دواتریش بۆ مه سه له ی کورد و رزگاری نیشتمان هه کی له باکووری کوردستاندا گیراویانه، ئه مانه کۆمه لیک ره گه ز و پتوه ری گرنگن که زازای کردوو به پیکهاته یه کی دانه برای نه ته وه ی کورد و هه ر له سه ر ئه م به ره ته زاره کهشیان زاریکی کوردیه. ئه مه هه رچه نده له رووی پیکهاته ی زمانیه وه له گه ل زاره کوردیه کانی دی له رووی ریزمان و وشه سازیه وه جیاوازی هه یه، ئه م جیاوازیه ش له روانگه ی زمانه وانی کۆمه لایه تی هه وه له تیوان زاره کانی زمانیکدا هه بیته ئاساییه، چونکه زمان یان زار هه ر به ته نیا کۆد و هیما زمانه وانیه کان نیه، به لکو دیارده یه کی کۆمه لایه تی و کولتووری و سیاسی و ئابوو ریشه.

وشه سه ره کییه کان: گۆران، زازای سوننی، زازای عه له وی، ناسیۆنالیزمی زازا، رۆژه ه لآ تناسی، زار.

۱ - مامۆستای زاره کوردیه کان له به شی کوردی - زانکۆی سوۆران

زازاکی گویشی از زبان کردی

سوداد رسول^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۴

چکیده

زازاها نام‌های متفاوتی دارند، همانند: کرد، کرمانج، دملی، زازا، و همیشه در طول تاریخ بخشی از کرد بوده‌اند و گویش آنها نیز گویشی از کردی بوده است. در ابتدای صده بیستم زازاها به هر دو گروه دینی _زازای مسلمان سنی شافعی و زازای علوی_ نقش موثری در جنبش ملی کردی ایفا کرده‌اند. سه قیام بزرگ شمال کردستان_ قیام قوچگیری، قیام شیخ سعید پیران، قیام درسیم_ را می‌توانیم نام ببریم که هزینه‌های سنگینی هم پرداخت کرده‌اند. این گویش کردی در نزد مستشرقین اروپایی بنا به چند دلیل متفاوت زبانشناسی بخشی از زبان کردی نیست، بلکه آنرا زبانی مستقل معرفی می‌کنند. زازاکی به ندرت ادبیات نوشتاری داشته و این گویش تنها برای مکالمه بوده است. در ابتدای صده بیستم به خاطر ممنوع کردن زبان کردی در ترکیه، از تعداد گویشوران زازاکی نیز به سرعت می‌کاهد و در خطر نابودی قرار می‌گیرد. این اواخر در خارج از کشور تعدادی از روشنفکران زازا تلاش می‌کنند تا به گویش خود خدمتی کرده باشند، از این رو کتاب‌ها و مطالبی چند را به زازاکی چاپ و نشر می‌دهند. بعد از دهه هشتاد از صده بیستم تعدادی از زازاها (سونی و علوی) بنا به دلایلی سیاسی، دینی، اجتماعی و زبانی فراخوان ناسیونالیزم زازاکی می‌دهند. آنها بر این باورند که زازاها ملتی مستقل از کرد هستند و زبانشان هم از دسته زبان‌های شمال غربی ایرانی است. در این تحقیق از منظر زبانشناسی اجتماعی به موضوع پرداخته می‌شود و این مهم را تبیین خواهیم کرد که زازاها بنا بر تاریخی پیوسته که با کرد داشته‌اند و نقش مهمی که در ابتدای صده بیستم و بعدها برای آزادی سرزمینشان در کردستان بر عهده داشته‌اند کرد هستند و گویش آنها نیز یکی از گویش‌های کردی می‌باشد. زازاکی هر چند از منظر زبانشناسی تفاوت‌هایی را با سایر گویش‌های کردی می‌نمایاند، اما این تفاوت از منظر زبانشناسی اجتماعی در میان گویش‌های یک زبان طبیعی است، زیرا زبان یا گویش تنها نماد و یا کد زبانشناسی نیست، بلکه پدیده‌ای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی است.

کلید واژه‌ها: گوران، زازای سنی، زازای علوی، ناسیونالیزم زازا، شرق شناسی، گویش.

^۱ - مدرس گویش شناسی در دانشگاه سوران - اقلیم کردستان.

Zazaki is a dialect of the Kurdish Language

Sudad Rasool ¹

Recive data: 2021/03/10

Accepte data: 2021/06/04

Abstract

Zazas as known by different names: Kird, Kirmanj, Dimli and Zaza have always been part of the Kurdish nation throughout history and their dialect has been a dialect of the Kurdish language. At the beginning of the twentieth century, the Zazas played an important role in the Kurdish national movement by both followers of Sunni Shafi'i Muslim Zazas and the Alevi Zazas. Three great uprisings of northern Kurdistan: Kochgiri uprising 1920-1921, Sheikh Saeed Piran uprising 1925, and Dersim uprising 1937, in all three uprisings Zazas made a significant contribution and made many sacrifices for Kurdish Nationalist Cause. Zazaki dialect in the past had very little literary texts it was mainly an oral dialect. At the beginning of the twentieth century, due to the ban on the Kurdish language in Turkey, Zazaki also rapidly reduced its number of speakers and it was in danger of extinction. Recently, some Zaza intellectuals have been trying to serve their dialect abroad, they have published newspapers, books and articles, ultimately the dialect revived. The European orientalists did not consider Zazaki as a dialect of the Kurdish language but rather classified it as an independent language of the Northwest Iranian languages. Accordingly, After the 1980s, some of Zazas (Sunni and Alevi) in diaspora for some political, religious, social and linguistic reasons claimed for Zaza nationalism. They believe that the Zaza is a separate ethnic group. In this study, the issue is addressed in a sociolinguistics perspective and explained that according to continuous history of the Zaza with the Kurds and particularly the important role they played for the Kurdish question and liberation of their land in northern Kurdistan (South-eastern Turkey). Therefore, according to this historical and national background of Zaza with Kurds, hence their language also considered to be a dialect of the Kurdish Language. However, Zazaki differs somehow from other Kurdish dialects in terms of grammar and morphology, these differences among the dialects of a language are a common phenomenon, since the language or dialect is not only signs or linguistics codes but also a social, cultural, political and economic phenomenon for their speakers.

Keyword: Guran, Sunni Zaza, Alevi Zaza, Zaza Nationalism, Orientalism, dialect.

1- Lecturer of Kurdish dialects in Soran University in the Kurdistan Region.

پیشه کی

له نیوهی دووه می سدهی بیسته مدا له تیو ناخیوه ری هه ندیک له زاره کوردیه کاند، گۆران به سهر ناسنامه ی زاره کاند هاتوو، ئەم گۆرانه وه ک دیاره زیاتر به ئامانجی ئەوهیه ناسنامه ی زاره کان له ناسنامه یه کی کوردیه وه به ره و ناسنامه یه کی غهیری کوردی بیات یان وه ک چهنه زمانیکی سهر به خو بیان ناسنیت.

ئەم دیارده یه کۆمه لیک ره هه ندی جیاواز له خو ده گریت، پالنه ر و هۆکاری جیاواز زه مینه خو شکه رن بو ئەم دیارده زمانه وانیه، که له پیشدا یان له میژووی زاره کانی زمانی کوردیدا دیارده ی له م شیوه یه نه بووه.

کورد وه ک نه ته وه یه کی فره دین و فره مه زه هب، زمانی کوردیش وه ک زمانیکی فره له هجه، که هه ندیک له له هجه کانی به هۆی جیاوازی له پیکهاته ی زمانی به زه حمه ت له یه ک تی ده گن، له هه مان کاتدا زمانه که به ئەلفبیی جیاوازی ده نووسریت (ئەلفبیی عه ره بی و لاتینی)، ئەمه و پرای ئەوه ی که نه ته وه ی کورد له رووی سیاسیه وه پارچه پارچه یه و زمانیکی ستانداردی یه کگرتوش نیه هه موو نه ته وه پیکه وه له ژیر چه تری یه ک زمانی هاوبه شدا کۆ بکاته وه. سهره رای ئەم ره وشه سیاسیه ناله باره، له هه ر به شیک ی کوردستانیش سیاسه تیک ی زمانی نه ته وه ی سهر ده ست له دژی زمانی کوردی پیاده ده کریت که به رده وام له هه ولی زیاتر پارچه کردن و دابه شکردنی نه ته وه و زمانه که یه، ئەمه له کاتیکدا یه که کورد خو ی هیچ پلانیک ی زمانی بو یه کخستن و چاودیری و ئاراسته کردنی زمان و له هجه کانی نیه. بنگومان ئەم دۆخه سیاسیه به م پیکهاته دینی و مه زه هبی و زمانی و له هجه یه ی کۆمه لگی کوردی، به بی پلانی زمان و چاودیری، زه مینه یه کی له باره بو پهرته وازه بوونی پیکهاته کانی نه ته وه و له هجه کانی.

له تیو هه ندیک له ناخیوه رانی، زاره کوردیه کاند، جیاوازی دین و مه زه هب کاریگه ری سه لبی له سهر ناسنامه ی زاره که ش کردوه که ناخیوه رانی خو یان به گروپیک ی ته تیک ی جیاواز له کورد بزائن و زاره که شیان وه ک زمانیکی سهر به خو بناسین، وه ک لوری، له کی، شه به کی، .. به هۆی ئینتیمای ناخیوه رانی ئەم زارانه بو مه زه هبی شیعه، ناسنامه ی کوردبوونیان ناجیگیر و لاوازه. یان به هۆی جیاوازی زار له رووی پیکهاته ی زمانیه وه له گه ل زاره کوردیه کانی دی که ناخیوه رانی هه ردوو زار به زه حمه ت له یه ک تی ده گه ن، هه مان کیشه ی ناسنامه بو زاره که پهیدا بووه، وه ک هه ورانی و زازاکی که به پیکهاته ی زمانی له گه ل کوردی باکور (کورمانجی) و کوردی ناوه ندی (سۆرانی) له یه ک جیاوازی، هه ندیک له ناخیوه رانی ئەم زارانه ئەم جیاوازیانه ده که ن به پاساو بو نکولی له کوردبوونی زاره که یان و بانگه شه ی زمانیکی سهر به خو ش بو زاره که یان ده که ن. زازاکان که له باکووری کوردستان نیشته جین به دین و مه زه هب نیوه یان

موسلمانی سوننن و نیوه کهی دی عهلهوین^۱. له ماوهی په نجا سالی رابردوودا له تیو هه ندیک له زازاکان بانگهشهی ئهوه ده کری که زازاکی، زاریکی کوردی نییه و زمانیکی سه ره بخویه، ههروه ها هه ندیک له زازاکان بانگهشهی ئهوهش ده کهن که زازا کورد نین و نه ته وه یه کی سه ره بخۆن. هه ره به هه مان ره وتی جوداخوازی، له هه شتاکانی سه ده ی بیسته مدا له تیو به شیک له زازاکان ناسیۆنالیزی زازاش په یدا بووه که داوای نه ته وه و زمانیکی سه ره بخۆ بۆ زازا ده کهن، جاروبار باسی نیشتما تیکی سه ره بخۆش ده کهن له باکووری کوردستان به ناوی (زازایستان).

له م توژی نه وه یه هه ول ده ده یین له روانگهی زمانه وانیی کۆمه لایه تییه وه تیشک بخه یه سه ره ئه م پرسه زمانه وانیه و هۆکار و پالنه ره کانی پشت ده رکه وتتی ئه م دیارده یه له تیو زمانی کوردی شی بکه یه وه، ههروه ها به به لگهی میژووی و کۆمه لایه تی و سیاسی روونی بکه یه وه که زازا به نه ته وه کوردن، هه ره له م روانگه وه زا ره که شیان زاریکی زمانی کوردیه. بۆ به رچا وروونی باسه که له پێشدا به کورتی باسی جوگرافیا و میژووی زازاکان ده که یین و زا ره که یان ده ناسین، ههروه ها روانگهی رۆژهه لاتناسیش سه باره ت زازا و زازاکی روون ده که یه وه، به کورتیش باسی میژووی گه شه کردنی زازاکی ده که یین که له داوای هه فتاکانی سه ده ی رابردوودا له لایه ن زازاکانی هه نده رانه وه گه شه کردنیکی به رچاوی به خویه وه بینیه، به پیوه ره کانی جودا کردنه وه ی زار و زمانیش روونی ده که یه وه که زازاکی زاریکی زمانی کوردیه و زمانیکی سه ره بخۆ نییه.

زازا، جوگرافیا و میژوو

هیچ گومان له وه دا نییه که زازاکان به درێژایی میژوو پیکهاته یه کی کورد بوون و له سه ره زه میتیکیش نیشته جین که ده که وپته باکووری کوردستانه وه. سه ره رای ئه وه ی که زازاکان به زار و ههروه ها نیوه شیان به مه زهه ب و دین له گه ل زۆرینه ی کوردی موسلمانی سوننی جیاوازن. به لام ئه وان له رابردوو و ئیستاشدا، هه میشه وه ک به شیک له نه ته وه ی کورد تیکه ل به و رووداوانه بوون که له باکووری کوردستان رووی داوه، له

۱ - سه باره ت به عه له وی که ناخۆ دینیکی سه ره بخویه و یان مه زه بیکی ئیسلامه، له م باره یه وه مشومرێکی زۆر هه به، زۆریه ی توژه ران پێیان وایه عه له وی پاشماوه ی دینیکی کۆنه و په یوه ندی به ئیسلامه وه نادیاره، به لام هیچ گومان له وه دا نییه که که وتوو ته ژیر کاریگه ری شیعه ی ئیسلام، بۆیه هه ندیک جار به فیرقه یه کی شیعه ی ئیسلام داده نریت. له م توژی نه وه یه هه ول دراوه عه له وی وه ک خۆی ناوی بیته و جاروباریش وه ک دین و مه زهه ب نامازه ی پێ دراوه.

گه‌ل ئاخپوه‌ری زاره کوردییه‌کانی دی پیکه‌وه یان به جودا دریزه‌یان به خه‌بات و تیکۆشان داوه بۆ پرسی سه ره‌خۆیی کوردستان.

له‌م به‌شه هه‌ول ده‌ده‌ین به‌کورتی ئاماژه به‌جوگرافیای ناوچه زازانشینه‌کان بده‌ین، به‌خیرایش ئاورپیک له‌میژووی زازاکان ده‌ده‌ینه‌وه، به‌تایه‌ت له‌سه‌رده‌می نویدا که زازاکان له‌باکووری کوردستان رۆلپکی به‌رچاویان هه‌بووه له‌بزافی نه‌ته‌وه‌یی کورددا.

جوگرافیای زازانشین

زازاکان له‌باکووری کوردستان له‌ناوچه‌یه‌ک له‌رۆژه‌لاتی ئەنادۆل له‌تیوان رپووباری دجله و فورات نیشته جین. هه‌ردوو ویلایه‌تی چه‌ولگ (بینگۆل) و ده‌رسیم (تونجه‌لی) به‌زۆرینه‌ی دانیشتوان زازان، بیجگه‌ له‌م دوو ویلایه‌ته‌ له‌کۆمه‌لێک ویلایه‌تی دی به‌په‌رشوبلاوی و به‌ژماره‌ی که‌متر دانیشتوانی زازا هه‌یه‌ وه‌ک ئە رزه‌رۆم و ئەرزنجان و قارس و مووش و خه‌رپیت (ئه‌له‌ه‌زیز) و ئامه‌د (دیاربه‌کر) و رپوها (ئورفا) و سه‌مسور (ئه‌دیامان) و بدلیس و سیرت و سیواس و مه‌لاتیا. له‌شاره‌گه‌وره‌که‌کانی دیکه‌ی تورکیاش دانیشتوانی زازا هه‌یه. ئاخپوه‌رانی زازا به‌ناوی جۆراوجۆر و به‌پیی شوینی جوگرافی ناویان ده‌گۆرپت. ئەو زازایانه‌ی له‌بینگۆل و شارۆچکه‌کانی ده‌ووربه‌ری دیاربه‌کر نیشته‌جین خۆیان به‌کرد ده‌ناسین و زاره‌که‌شیان به‌کردکی ناو ده‌بن. زۆرینه‌ی دانیشتوانی ده‌رسیم و ئەرزنجان و وارثۆ له‌ویلایه‌تی مووش که‌ زازای عه‌له‌وین خۆیان به‌کرمانج ده‌ناسین (ناوی کرمانج له‌گه‌ل ناوی کورمانج تیکه‌ل نه‌کرپت) و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین (کرمانجکی). زازاکانی شارۆچکه‌کانی جه‌رمک له‌ویلایه‌تی دیاربه‌کر و ویلایه‌تی ئورفا و شارۆچکه‌ی سۆره‌ک (سیفه‌ره‌ک) و شارۆچکه‌ی گه‌رگه‌ر له‌ویلایه‌تی ئەدیامان خۆیان به‌(دملی) ده‌ناسین و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین (دملکی) یان (دملی). به‌لام زازاکانی دانیشتوانی شاری خه‌رپیت و ده‌ووربه‌ری، خۆیان به‌(زازا) ده‌ناسین و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین (زازاکی). له‌ناو ئەم ناوه‌جیاوازانه‌ ئه‌وانه‌ی زاری زازاکیان به‌ستاندارد کرد ناوی زاره‌که‌یان کرد به‌زازاکی (Lezgîn, 2010)، هه‌روه‌ها له‌لایه‌ن کوردناسه‌ ئه‌وروپیه‌کانیش زاره‌که‌ به‌زازا ناوی ده‌رکرد. ئه‌وه‌ی جینگه‌ی سه‌رنجه، زۆرینه‌ی زازاکان چه‌ز به‌ناوی زازا ناکه‌ن، زیاتر خۆیان به‌کرد و کرمانج ده‌ناسین. شیاوی گوته‌ ئه‌و زازایانه‌ی که‌ خۆیان به‌کرمانج ده‌ناسین، کوردی کورمانج به‌کرداس ناو ده‌بن و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین کرداسکی (Çem:2)، مه‌به‌ست له‌کرداس واته‌ کورد ناسا.

لهبارهی ژمارهی دانشتوانی زازا ههتا ئیستا ئاماریکی رهسمی و جیگهی متمانه نییه پستی پی بهستین، نه وهی ههیه زیاتر خهملاندنه، چونکه دواي دامهزاندنی کۆماری تورکیای نوئی و پهپره وکردنی سیاسهتی پاکتاوکردنی نهژادی و زمانی له دژی کورد و ههموو پیکهاتهکانی دیکهی غهیری تورک، ناوی کورد و زازا له ههموو ئاماره رهسمیهکانی تورکیا قهدهغه بووه. زۆربهی لیکۆلهر و نووسهران ژمارهی دانشتوانی زازا له باکووری کوردستان له دهرووبهیری ۳ ملیۆن مهزهنده ده کهن (Kaya, 2011:5).

هۆکاریکی دیکهی سهختی دیارکردنی ژمارهی زازاکان و شوینی جوگرافیایان، تیکهلبوونی زازا و کورمانجن به عهشیرهت و مهزههب و دین له گهڵ یهک: له ههندیکی شوین له باکووری کوردستان دانشتوانهکی به زازا داده نرین کهچی له پال ئهوه ژمارهیهکی بهرچاو کوردی کورمانج دهژین، یانیش لهو شوینانهی که به زۆرینه کورمانجن، زازاش له گهلیان دهژین، له پروویهکی دیکهوه ههندیکی عهشیرهت ههیه به دوو زاری جیاوازیان سی زاری کوردی قسه ده کهن. بۆ نمونه عهشیرهتی حهیدههران له ههریمی دهرسیم به زازاکی قسه ده کهن، له وان به کورمانجی، ههر ههمان عهشیرهت له باشووری کوردستان به کوردیی ناوه ندی یان سۆرانی قسه ده کهن. عهشیرهتی لۆلان له دهرسیم به زازاکی، له سیواس و وان و ههکاری به کورمانجی. عهشیرهتی دهمهنان له دهرسیم به زازاکی، له ههریمی سیواس و وان و ههکاری به کورمانجی. عهشیرهتی شادیان له دهرسیم و چهولگ و مووش و قهرهقۆچانا خاریتی به کورمانجی و له قهزای مادهنی به زازاکی قسه ده کهن (قهرۆژ، ۲۰۲۱: ۱۷۹). بهم شیوهیه عهشیرهته کوردهکان له تیوان ناخپوهری زارهکان دابهش بوون، که ئهمهش وای کردووه به ئاسانی له یهک جودا نه کرینهوه و دهستنیشانکردنی دانشتوانیان و شوینی نیشته جیوونیان ئاسان نه بیت. زازاکان به گشتی کۆمهلهگهیهکی عهشایه رین، به تایهت دانشتوانی گوند و شاخهکان په یوه ندیی عهشیرهتیان زۆر بههیزه و پاراستویانه. زۆربهی دانشتوانی زازا له گوندهکان دهژین خهریکی کشتوکال و مهردارین (Kaya, 2011:7).

زازاکان به سهردوو گروپی مهزههبی یان دینی دابهش بوون: زازاکانی باکوور به تایهت ئهوانهی دهرسیم و ئهرزنجان عهلهوین، زازاکانی دی له باشوور و پرۆههلاتی ههریمی باکووری کوردستان موسلمانی سونتی شافعی. لهبارهی عهلهوویهوه که ههندیکی جار له سهردمهزههینیکی شیعهی ئیسلام حیساب ده کریت، ئهم مه زههبه یان ئهم دینه سهرهرای نزیکیی له شیعهی ئیسلام، ههندیکی ره گهزی کۆنی دینه کۆنهکانی پیش ئیسلامی له خۆ گرتووه و له گهڵ شیعهی ئیمامی و مهزهههیی ئیسلامی سونته تهواویک جیاوازیان. زازا عهله

وییه کان له پرووی باوهر و دابونه ریتی دینییه وه له گه ل دینی یارسان (ئه هلی هه ق، کاکه یی) نزیکن وا پنده جی هاو پیشه بن .

ئه مپو له تورکیا ۲۰ ملیون عه له وی هه یه، باوهرمه ندانی ئهم مه زه به یان ئهم دینه له تورکیا له تیو تورک و کوردی کورمانج و زازادا هه یه. نزیکه ی نیوه ی زازاکان (۱ تا ۱.۵ ملیون) عه له وین، به لام کوردی کورمانج نزیک به ۶ ملیون عه له وی هه یه، تورکی تورکیا نزیک به ۱۳ ملیون عه له وی هه یه (Werner, 2012:14). به م پییه زورترین ژماره ی عه له وی له تورکیا، تورکه کانن، دوا ی ئه وه کوردی کورمانج دیت ئه و جا کوردی زازا.

زازا له میژوودا

به ده گمه ن له سه رچاوه کان ئاماژه به ناوی زازا دراوه، بویه میژووی زازاکان هیشتا پروون نییه و بیویستی به توژیینه وه ی زور هه یه بو ده رخستنی ره گو پیشه ی میژوویان. ئه وه ی لای کورد زیاتر جه ختی له سه ر ده کریته وه له پرووی ریشه ی زار و زمانه وه، زازا و گوژان هاو پیشه ن، بویه له دابه شکردنی زاره کوردیه کان زازاکی له گه ل گوژان - هه ورامی پیکه وه دانراون. به لام ئه وه ی جیگه ی سه رنج بووه، ئهم دوو زاره سه ره پرای هاو پیشه یان که چی زور له دووری یه ک هه لکه وتوون، زازاکان له باکووری کوردستان و گوژان و هه ورامی له باشوور و رۆژه لاتنی کوردستان، هه تا ئیستاش پروون نه بووه ته وه که بوچی و که ی زازاکان که وتوونه ته باکووری کوردستانه وه؟ ئایا هه ر له شوینی گوژانه کانه وه به ره و ئه وی کۆچیان کردووه یانیش له شوینیکی دیکه وه هاتوون و له وی نیشه جی بوون؟

له ماوه ی سه د سالی رابردوودا رۆژه لاتنسه ئه وروپییه کان له رپه وه ی توژیینه وه کانیا ن سه باره ت به زار و زمانه ئیرانییه کان، له باره ی بنه چه ی گوژان و زازاکان گریمانه یه کیان داهینا، که گوایه ره گو پیشه ی ئهم دوو زاره کوردیه ده گه رپینه وه بو ناوچه ی ده ریای خه زه ر (قه زوین)، که له و ناوچه یه کۆمه له زماتیک هه ن وه ک زمانی گیله کی، مازنده رانی، په شتی، تاتی، تالشی، سیمنا نی، .. پنیان وایه له پرووی زمانه وانیه وه ئهم دوو زاره کوردیه سه ر به گروه زمانیه کاننی ئه و ناوچه یه ن. ئهم گریمانه یه له سه د سالی رابردوودا له نووسینی رۆژه لاتناسان و کوردناسان وه ک تیوریکی زانستی بره ویان بی داوه و به شیک له زازاکانیش هه مان بوچوونی رۆژه لاتنسی له باره ی ئه سلی خو یان دوو باره ده که نه وه.

بو پروونکردنه وه ی ئهم باسه، بوچوونی دوو کوردناسی ناودار فلا دیمیر مینورسکی و ده یقید مه که نزی وه رده گرین که به شداریی گرنگیان هه بووه سه باره ت به ئه سل و بنه چه ی گوژان و زازاکان و زمانه که یان.

مینیۆرسكى له توژیینهوهیهکی سهبارت به (گۆران) ئاماژه بهوه ده دات كه ناخپوه رانی زاره كانی گۆران - زازا زیدی كۆن و پیشینانیا ناوچهی ده ریای خه زه ر (قه زوین)ه، و ریشهی هه ردوو زاری كوردیی گۆران - زازاش ده گه رپیتته وه بۆ زمانه كانی ئه و ناوچهیه و پیی وایه ئه وان له وپوه كۆچیان كرددوه هاتون بۆ ئه و ناوچهیه ئیستانیا. دواى كۆچكردنیا گۆرانه كان له رۆژئاواى ئیران له هه ورامان و كپوه كانی دالاهو نیشته جی بوون، زازاكانیش به ره و باكووری كوردستان رۆیشتون و له رۆژئاواى ئه نادۆل نیشته جی بوون (Minorsky, 1943). له م باسه ی مینیۆرسكى به وردی باس له ریشه ی ناوی گۆران و شیوه جیاوازه كانی ده كات له سه رچاوه عه ره بیه كان وه ك جه و ره قان، گه بران، گه وران. بۆ سه لماندنی ئه م بۆچوونه ی، ئاماژه به بوونی چه ند ناوینك ده دات وه ك بوونی ناوه كانی ده یله م و ده یله مستان و گیلان و لاهیجان له ناوچه ی گۆرانه كان و رۆژئاواى ئیران وه ك به لگه ده هییتته وه كه ئه وان له ناوچه ی گیلانی سه ر ده ریای خه زه ره وه كۆچیان كرددوه و ئه و ناوانه یان له گه ل خۆیان بۆ رۆژئاواى ئیران هیناوه. هه روه ها پیی وایه ناوی دملی هه لگه راوه ی ناوی ده یله مه، كه ئه ویش ئاماژه یه بۆ ناوی ئه و گه له كۆنه كه له باشووری ده ریای خه زه ره وه نیشته جی بوون. مینیۆرسكى له م باسه، هیچ به لگه یه كی میژووپی نادات به ده سه ته وه كه ئه وان كه ی و له به رچی له ده ریای خه زه ره وه كۆچیان كرددوه بۆ شوینی ئیستانیا.

هه ر سه باره ت به ریشه ی گۆران و زازا، ده یفید مه كه نزی له وتاریکی له باره ی (گۆران) له ئینسكلۆپیدیاى ئیسلامدا ده لیت: "ئه و گریمانیه كه ئه سلی گۆرانه كان ده با ته وه بۆ نزیك ده ریای خه زه ر (قه زوین) له رپوی زمانه وه پشتگیری لی ده كریت. گۆرانه زازاكان (دملی) له ده ریای خه زه ره وه بۆ رۆژئاوا بۆ ناوچه ی ئه رمه نستانی كۆن، كۆچیان كرددوه، به لام گۆرانه كانی پيشوو بۆ باشوور بۆ ناوچه كانی باشووری چیاكانی زاگروس كۆچیان كرددوه، دواتر كه وتوونه ته ژیر شه پۆلی كورده كان كه له و ناوچه یه دا بلاءو بوونه ته وه، زمانى گۆرانه كانی كارىگه ریی له سه ر كوردیی ناوه ندی به جی هیشتوه" (Mackenzie, 1965:1139).

هه ردوو بۆچوون سه باره ت به بنه چه ی گۆران و زازا زیاتر جه خت له سه ر هاو ریشه یی و نزیکی زمانه وانى ده كه نه وه، به لام له رپوی میژووپییه وه هیشتا ساغ نه بووه ته وه كه ئه م كۆچه له میژوودا رپوی دا بیته. مونزور چه م پیی وایه ئه م بۆچوونه ی مینیۆرسكى بۆ گه راندنه وه ی زازاكان بۆ ناوچه ی ده ریای خه زه ر بۆچویتیکی لاوازه، چونكه له بۆچوونه كه ی له باره ی ناوی زازاكان ته نیا ته ئكیدی له سه ر ناوی دملی كرددوه ته وه ناوه كانی دیکه ی زازا وه ك كرد و كرمانج و زازا ره چاو نه كراون كه ئه وان زیاتر به و ناوانه ناسراون كه متر به

دملی ناسراون. نووسه‌ری زازایی محمه‌د مالمیسانز پئی وایه ناوی دملی پئی ناچیت له ناوی ده‌یله‌مه‌وه هات بیت، بۆی هه‌یه هه‌ر له ناوی (دونبولی) یه‌وه په‌یدا بوو بیت (9: Cem).

له لایه‌کی دیکه‌وه به‌پئی توژیینه‌وه‌یه‌کی جینه‌تیکی له سه‌ر چه‌ند گروپییکی ئاخپه‌ری کوردی زازاکی و کورمانجی نه‌نجام دراون، له به‌رارودکردنی کرۆمۆسی ئەم دوو گروپه‌ نه‌نجامه‌که‌ی ئەوه بووه که زازاکی له گه‌ل کورمانجی سه‌ر به‌یه‌ک جیناتن، بۆیه ئەو تیۆره‌ی که ده‌لێت زازاکان له ناوچه‌ی که‌ناره‌کانی ده‌ریای خه‌زه‌ره‌وه هاتوون، هیچ پشتیوانیه‌کی جینه‌تیکی نییه که زازاکان بۆ خه‌لکی ئەو ناوچه‌یه‌ بگه‌رینه‌وه، له‌رووی دی ئین ئەی و کرۆمۆسۆمه‌وه، نشان ده‌دات که هه‌موو پیکهاته‌کانی کورد زیاتر له‌ رۆژئاوای ئاسیاوه‌ نزیکن تا ئاسیای ناوه‌راست و قه‌وقاز (412-401: Nasidze, 2005). ئەنجامی ئەم توژیینه‌وه‌یه، گریمانه‌که‌ی رۆژه‌لاتناسی بۆ ریشه‌ی زازا و گۆران هه‌لده‌وه‌شینیته‌وه.

ئەوه‌ی له‌رووی میژووویه‌وه گومانی تیدا نییه که گۆرانه‌کان میژووویه‌کی کۆنیان له‌ کوردستاندا هه‌یه، به‌ پیچه‌وانه‌ی زازاکان، له‌ سه‌رچاوه‌کان به‌رده‌وام ناویان هاتووه. به‌کیک له‌ سه‌رچاوه‌ هه‌ره‌ کۆنه‌کان کتییی جوگرافیناس و میژووناسی یۆنانی سترابۆیه که له‌ 64 ی پێش میلاد له‌ دایک بووه و له‌ 21 ی میلادی مردووه. له‌ کتییی جوگرافییه‌ به‌ناوبانگه‌که‌ی که به‌ ناوی (جوگرافیای سترابۆ) ناسراوه، ناوی گورانی Guranii هاتووه. سترابۆ باسی خه‌لکیکی زۆر توند و درنده‌ و سه‌رکیش ده‌کات که سه‌ری خه‌لک په‌ل ده‌دن و له‌ ناوچه‌ی ته‌راکییه‌ نیشته‌جین. ئاماژه‌ به‌ شوینه‌که‌یان ده‌دات و ده‌لێت ئەوانه‌ لای ته‌رمینیاوه‌ له‌ نزیک گۆرانه‌کان و ماده‌کان نیشته‌جین (سترابۆ، 2018: 60). بیگومان ناوه‌تانی گۆران له‌وه‌ سه‌رده‌مه‌ له‌ گه‌ل ناوی ماد، به‌لگه‌ی کۆنی ناوی گۆرانه‌ له‌ کوردستان و به‌ تابه‌ت له‌ گه‌ل ناوی ماده‌کان که به‌ پێشینی کۆنی کورد ناسراون.

بیجگه‌ له‌ بۆچوونی رۆژه‌لاتناسی، له‌ رپه‌وه‌ی توژیینه‌وه‌کان بۆچووتییکی دی هه‌یه که زازاکان هه‌ر له‌ ناوچه‌ی گۆرانه‌کانه‌وه له‌ رۆژه‌لاتی کوردستانه‌وه بۆ باکووری کوردستان کۆچیان کردبیت، که ئەم بۆچوونه‌ش له‌ لیکۆلینه‌وه‌کان به‌ه‌وی په‌یدا کردووه.

له‌یه‌کیک له‌ سه‌رچاوه‌ میژووویه‌کان باسی ئەوه‌ کراوه که له‌ سه‌ده‌ی سییه‌می هه‌جری کۆمه‌لێک له‌ خه‌لکی دانیشتوانی ناوچه‌ی جبال، بۆ ولاتی رۆم کۆچیان کردووه. ابن‌ال‌أثیر ده‌لێت له‌ سالی 218 هه‌جری کۆمه‌لێکی زۆر له‌ خه‌لکی ناوچه‌ی جبال و هه‌مه‌دان و ئیسفه‌هان و ماسه‌بزان، دینی خوره‌مییان قبول کرد و کۆبوونه‌وه له‌ هه‌مه‌دان له‌شکرکیان پیکه‌وه‌نا. موخته‌سه‌م بۆ ئەوانه‌ سوپای نارد و اسحاق بن‌ابراهیم مصعب

له گه‌ل ئەم سوپايه بوو، اسحاق له ده‌وروبه‌رى هه‌مه‌دان له گه‌ل ئەو خه‌لكه رووبه‌روو بووه‌وه، شه‌ست هه‌زار كه‌سيان لى ده‌كوژى و ئەوانه‌ى رزگاريان بوو بۆ ولاتى رۆم رايان كرد (طاهرى، ۲۰۲۰: ۲۶).

ئەم راستيه ميژوويه كه ابن الاثير ئاماژه‌ى پى داوه بۆى هه‌يه ئەم كۆمه‌له خه‌لكه كه له ناوچه‌ى الجباله وه بۆ ناوچه‌ى ئەنادۆلى ژير ده‌سه‌لاتى بيزه‌تتبه‌كان چوون هه‌مان زازاكانى ئەمرو بن كه له ده‌رسيم و ئە رزنجان و بينگۆل و خه‌رىت نيشته‌جين. ئەم راستيه‌ش له لايه‌نى زمان و ئايينه‌وه پشتگيرى لى ده‌كرىت، كه به زمان هه‌ردوو له‌هه‌جه سه‌ر به يه‌ك ريشه‌ى زمانين و له رووى باوه‌روهه عه‌له‌ويه‌تتى زازاكان و ئايىنى يارسانى گۆرانه‌كان نزيكيان له گه‌ل يه‌ك هه‌يه، ئەو جياوازيه‌ش كه هه‌يه ئەوه دياره به هۆى گۆراني شوپى جوگرافى بووه كه له شوپى خۆيان دووركه‌وتوونه‌وه، گۆران به سه‌ر زمان و باوه‌رياندا هاتووه، به‌لام له ريشه دا هه‌ردوو له يه‌ك سه‌رچاوه‌وه هاتوون.

له‌باره‌ى ده‌ستنيشانكردى ئەم ناوچه جوگرافيه كه پى گوتراوه الجبال، له سه‌رچاوه ميژوويه‌كان ئاماژه‌ى پى دراوه زياتر ئەو ناوچه‌يه‌ى گرتووه‌ته‌وه كه ئەمرو ناوچه‌ى لوپستان ده‌گرته‌وه يان لوپى گه‌وره و لوپى بچووك، واته به‌يه‌كه‌وه هه‌موو لوپستان و ئوستانى كرماشانى ئىستا، هه‌ندىك جار شاره‌زوووريشى گرتووه‌ته‌وه. له سه‌رچاوه ميژوويه‌كان ئاماژه‌ى پى دراوه ناوچه‌ى جبال له لاي به‌شيك له ميژوونووسه عه‌ره به‌كانى سه‌ده‌ى ده‌يه‌مى ميلادى به (بلاد الفهلويين) ولاتى په‌هله يان په‌هله‌وى ناسراو بووه، كه زمانى خه‌لكه‌كه‌شى زمانى په‌هله‌وى بووه (صدىق، ۲۰۱۸: ۲۴-۲۶). وه‌ك دياره ئەم هه‌رىمه له ميژوودا دانيشتوانه‌كه‌ى كورد بوون له به‌شى باكوورى به زارى گۆراني قسه‌يان كردووه، و به ئايىن يارسان يان ئەهلى هه‌ق بوون. په‌نگه ئەم خوهره‌ميايه‌ى كه به‌ره‌و رۆم رايان كردووه، هه‌مان گۆرانه‌كانى سه‌ر به دىنى يارسان بووبن. له‌يه كچوونى ئەم دوو دینه له لايه‌ن كوردناسى هۆله‌ندى مارتن فان بروتيسن توپتینه‌وه‌ى له‌سه‌ر كراوه و كۆمه‌لىك تايه‌تمه‌ندى له‌يه كچووى له تىوان كورده‌كانى دالاهو كه گۆران و يارسانن و له گه‌ل كورده زازا عه‌له و ييه‌كانى ده‌رسيم روون كردووه‌ته‌وه، به تايه‌ت له رووى زمان و باوه‌ر و په‌هله‌ندى ئايىنيه‌وه (Bruinessen, 2017). بىنگومان توپتینه‌وه‌ى زياتر له‌سه‌ر ئەم باسه، رووه تاريكه‌كانى ميژووى گۆران و زازا و په‌يوه‌نديان له گه‌ل يه‌ك، زياتر رۆشن ده‌كاتوه.

ئە گه‌ر ئاوپرىك له دابه‌شكرده‌كه‌ى شه‌ره‌فخانى بدلىسى بده‌ينه‌وه كه له سه‌ده‌ى شازده‌م ناوى پىكهاته كانى كوردى هيناوه، ناوى گۆران وه‌ك چوارهم پىكهاته‌ى كورد له دواى كورمانج و لوپ و كه‌لهوهر هاتووه (بدلىسى، ۱۳۴۳: ۲۳). به‌لام هه‌چ يه‌ك له ناوه‌كانى زازا وه‌ك كرد و كرمانج و دملی و زازا نه‌هاتووه. ئە

مەش جینگە ی رمانە کە بۆچی ناوی زازا نەهاتوو؟ رەنگە ئەمە زیاتر لەبەر ئەوە بێت کە ئەوسا زازا لە باکووری کوردستان پێکھاتەیه کی سەرەکی کورد نەبوون، یانیش بۆی هەیه ئەوانیش هەر بە کورمانج ناسراو بوونە. وە ک لە سەرەوێ پوون کرایەوێ زازاکانی دەرسیم و ئەرزنجان و وارتنۆ لە ویلايەتی مووش کە زازای عەلەوین خۆیان بە (کرمانج) دەناسین و زازاکانی بینگۆل و شارۆچکەکانی دەورووبەری دیاربەر کە خۆیان بە (کرد) دەناسین. وادیارە ناوی کرمانج لەو سەرەمە ناویکی گشتی و زال بووێ بۆ زازاکان، هەر بۆیە شەرەفخان هەموو دانیشتوانی کوردی لە باکوور هەر بە کورمانج ناو بردووێ.

ئەوی مابە ی سەرئەجە، لای شەرەفخان ی بدلیسی ناوی کوردەکانی ناوەرستی کوردستانیش نەهاتووێ کە بە کورد ناسراو بوون و ئەمپرووش بە هەلە بە (کوردی سۆرانی) ناویان رۆیشتووێ. ئەمەش دەگەرێتەوێ بۆ هەمان هۆکار، کە لەو سەرەمەش کوردەکانی ناوەرستی کوردستان هەر بە کورمانج ناسراو بوون. لە چەند سەرچاوەیە ک نامازە بە ناوی کورمانج، کورمانج یان کرمانج دراوێ بۆ کوردانی ئەو هەریمانە ی ناوەرستی کوردستان و هەر بەشیک بوون لە کورمانج (سدیق، ۲۰۲۱: ۲۵۶). لە فەرھەنگی (بدائع اللغۃ) کە لە لایەن عەلی ئەکبەری وەقایی نگیری کوردستانی لە سالی ۱۲۸۷ هجری (۱۸۷۰ م) نووسراوێ، بە پوونی نامازە بە ناوی کورمانج بۆ کوردەکانی ناوەرستی کوردستان دەدات، کە دەلیت: کوردی ناوچەکانی کەرکوک و سلیمانی و رەواندز و کۆبە و هەریر و بانە و ساوجبلاغ و موکری بە کورمانج ناسراون (کردستانی، ۲۰۱۰: ۲۳-۳۰). لێرەدا پوون دەبیتەوێ کورمانج ئەوسا ناوی پێکھاتەیه کی گەورە ی کورد بووێ و ناوچەیه کی بە رفروانی لە باکوور و ناوەرستی کوردستان گرتووێتەوێ کە ئەمپرو بۆ سێ پێکھاتە ی جیاوازی کورد ناویان دیت: کورمانج و زازا و کورد (سۆرانی). شیاوی گوتتە، ئەو چوار پێکھاتە ی کورد: کورمانج، لوپ، کە لەوێ، گۆران کە شەرەفخان ی بدلیسی نامازە ی پێ داوێ، ئەمانە ناوی زار نین، ناوی ئەو پێکھاتانە کە لەو سەرەمە بە کورد ناسراو بوون، کە بێگومان بە زمانیش لە یە ک جیاواز بوون.

لە سەدەکانی ناوەرستی لە چەند سەرچاوەیە ک ناوی زازا هاتووێ وە ک زاریکی زمانی کوردی. بۆ نمونە گەریدە ی تورک ئەولیا چەلەبی کە لە سەدە ی حەفدەیه می میلادیدا بۆ ماوێ چل سال لە سەفە ریکدا بوو بۆ هەریمەکانی دەولەتی عوسمانی و ولاتانی دەورووبەری. لە سەفەرەکانی بە کوردستاندا لە هە ندیک شوین دیتە سەر باسی زار و شیوێزارەکانی زمانی کوردی، پازدە زاری کوردی ناو دەبات کە ئەمانە ن: (زازا، لولو، هە کاری، عونیک، مەحمودی و شیروانی، جەزیرەوی، پسانی، سنجاری، حەریری، ئەردە لانی، سۆرانی، خالتي، چە کوانی، عەمادی (ئامیندی)، رۆژە کی). (چلبی، ۱۳۱۴: ۷۵)، (چەلەبی، ۱۹۷۹:

۹۱). له م دابهشکردنه ی ئهولیا چهله بی، ناوی زازا وه ک یه کهم زاری کوردی هاتوو، ئه مهش به لگه یه که له و سه رده مه زازا به کورد دانراون و زاره کهیشیان هر زاریکی زمانی کوردی بووه. ئه مه بیجگه له وه ی له هه موو ئه و دابهشکردنانه ی بو زاره کوردیه کان له لایهن زمانهوان و نووسه رانی کورده وه ئه نجام دراون، زازاکی هه میشه زاریکی کوردی بووه. له م کورته میژوو یه روون ده بیته وه، زازا کان به در یژایی میژوو ی کۆن و ناوه راست، پیکهاته یه کی کورد بوون و ه یچ کاتیک ئه وان له کورد جودا نه بوون و له ه یچ سه رده میکیش له میژوو دا له لایهن نه ته وه کانی ده ورو بهر و حکومه ته کانی، زازا له کورد جودا نه بووه، ته نانه ت له سه رده می نویش ناسنامه ی کورد بوونی زازا کان زیاتر روون ده بیته وه به هۆی به شدارییان له راپه رینه کانی باکووری کوردستاندا.

زازا له میژوو ی هاوچه رخدا

له میژوو ی هاوچه رخدا زازا کان له باکووری کوردستان رۆلیکی گه وریان له بزافی رزگار یخوازی نه ته وه یی کورددا گیراوه. ئه گه ر ئاو ر یکی خیرا له و شۆرش و راپه رینه نه بده یه وه که له سه ره تا کانی سه ده ی بیسته م له م به شه ی کوردستان به ریا بوون، زازا کان به هه ردوو گروپی مه زه به یی سوننی و عه له وی له م مه ی دانه دا پشکی شیریان بهر ده که وئ. له زۆر به ی راپه رینه کان بو مافی نه ته وه یی و سه ره به خۆی کوردستان زازا کان پشه نگ بوون و هه ر له م ریه شدا قوربانی زۆریان داوه، ئه مه و ی ر پای نه وه ی له سه ر کورد بوونیان دو چاری ئاواره یی و کۆمه لکوژی بوونه ته وه. له م به شه هه ول ده ده ین به کورتی له سه ر ئه م راپه رینه نه بوه ستین و باسی رۆلی زازا کان به هه ر دوو مه زه به یی سوننه و عه له وی بکه ین. دوای نه وه ی ئی تی حادییه کان له سالی ۱۹۰۸ حوکمرانی ده ولّه تی عوسمانیان گرت ه ده ست، بو ماوه ی چه ند سالی ک ژینگه یه کی هه تا راده یه ک نازاد له تێو ده ولّه تی عوسمانی هاته کایه وه که نازادیی بلا و کردنه وه و دامه زرانندی ریک خراوی سیاسی رینگه پیندراو بوو، هۆشیاریی نه ته وه یی به تێو نه ته وه کانی ده ولّه تی عوسمانیدا بلا و بووه وه. ئی تی حادییه کان ترسی نه وه یان هه بوو ئه م هۆشیارییه نه ته وه ییه ده بیته هۆی زیاتر پارچه بوونی ده ولّه تی عوسمانی، بۆیه ده ستیان کرد به داخستنی ریک خراوه کان و قه ده غه کردنی بلا و کراوه کان و سیاسه تیکی ره گه ز په رستی و تۆرانیان دژ به نه ته وه کانی تێو ده ولّه تی عوسمانی گرت ه بهر. دوای هه لوه شانده نه وه ی ده ولّه تی عوسمانی و دامه زرانندی کۆماری تورکیای نوێ له سالی ۱۹۲۳ و هاته سه رکاری که مال ئه تا تورک بو حوکمرانی تورکیا، سیاسه تی ره گه ز په رستی و سه رکووتکاری له دژی هه موو نه ته وه کانی تێو تورکیا به تاییه ت نه ته وه ی کورد به توندی پیاده ده کرا، ئه مه سه ره رای نه وه ی سیاسه تی به عه لمانیکردن و هه لوه شانده نه وه ی خه لافه ت و شه ریه تی

ئیسلام و بنکۆلکردنی ناسنامهی دینی، کۆمه‌لگهی موسلمانانی تورپ کردبوو، که کوردیش گه‌لیکی موسلمانانی ده‌وله‌تی عوسمانی بوو. ئەم سیاسه‌ته سه‌رکۆوتکارییه له تورکیای نوێ له باکووری کوردستان به زنجیره‌یه‌ک شۆرش و راپه‌رین وه‌لام درایه‌وه. وه‌ک راپه‌رینی قۆجگیری ۱۹۲۰-۱۹۲۱، راپه‌رینی شیخ سه‌ عیدی پیران ۱۹۲۵، راپه‌رینی ئارارات ۱۹۲۷ - ۱۹۳۰، راپه‌رینی ده‌رسیم ۱۹۳۷. له‌م راپه‌رینه‌وه تهنیا راپه‌رینی ئاراراتی لێ ده‌رچیت نه‌وانی دی به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی له‌ لایه‌ن زازاکانه‌وه به‌رپا کراون.

راپه‌رینی قۆجگیری ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱

پرووخیانی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ دوا‌ی شه‌ری یه‌که‌می جیهانی و ئیمزاکردنی په‌یمانی سیفهر له‌ ۱۹۲۰ که له‌ چه‌ند به‌ندیکی به‌لینی کوردستانیکی سه‌ربه‌خۆ درابوو. له‌ هه‌مان کاتدا ده‌رچوونی به‌نده‌کانی سه‌رۆکی ئەمه‌ ریکی و درۆ ویلسۆن له‌ ۱۹۱۸ که ۱۴ خال بوو تیندا بانگه‌شه‌ی سیسته‌میکی نوێی جیهانی کردبوو که میلیله‌ تان بۆیان هه‌یه‌ مافی چاره‌نووسی خۆیان هه‌بیت. له‌م سه‌روبه‌نده‌ که ئەم پرووداوه‌ گرنگانه‌ له‌ جیهان و ده‌وله‌ تی عوسمانی هاته‌ کایه‌وه، له‌ تیوان سالانی ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱ کورده‌ عه‌له‌وییه‌کانی زازا و کورمانج له‌ هه‌ریمی ده‌رسیم راپه‌رینیکی به‌رپا ده‌که‌ن که به‌ راپه‌رینی قۆجگیری ناسراوه (Massicard, 2009: 1).

ئهم‌پرو ده‌رسیم زیاتر شاری تونجه‌لی ده‌گرته‌وه، به‌لام پێش دامه‌زراندنی کۆماری تورکیای نوێ، هه‌ ریمی ده‌رسیم ناوچه‌یه‌کی به‌رفراوانی له‌ رۆژه‌لاتی ئەنادۆل ده‌گرته‌وه که ئەمانه‌ بوون: رۆژه‌لاتی سیواس، باکووری مه‌لاتیا، ئەله‌زیز، باشووری ئەرزجان و ده‌رسیم (تونجه‌لی) ی ئیستا. ئەم هه‌ریمه‌ ناوچه‌یه‌کی شاخاوی سه‌خته و دانیشه‌توانه‌که‌ی به‌ گشتی له‌ کورده‌ زازا عه‌له‌وییه‌کان. ئەم ناوچه‌یه‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به‌ مه‌زه‌ ب عه‌له‌وین به‌ دریزیایی حوکمرانی ده‌سه‌لاتی عوسمانییه‌کان، که به‌ مه‌زه‌ب سوننی حه‌نه‌فین، له‌ گه‌ل عه‌له‌ وییه‌کان له‌ کیشه و مملاتییدا بوون. به‌ تایبه‌ت له‌ ماوه‌ی شه‌ری عوسمانی سه‌فه‌وی له‌ سه‌ده‌ی شازده‌مدا، سه‌فه‌وییه‌کان هه‌ولیان داوه‌ ئەم هه‌ریمه‌ داگیر بکه‌ن و یارمه‌تی له‌ کورد و تورکمانه‌ عه‌له‌وییه‌کان به‌ ده‌ست بێنن که ئەوسا به‌ قزلباش ناسراو بوون و به‌ مه‌زه‌ب له‌ شیعه‌ نزیکن. هه‌ر بۆیه‌ عه‌له‌وییه‌کانی ئەم هه‌ریمه‌ به‌ هۆی جیاوازی مه‌زه‌بیان له‌ گه‌ل عوسمانییه‌کان، دوچاری راگوێزان و کوشتاری به‌ کۆمه‌ل هاتوون و عوسمانییه‌کانیش، عه‌له‌وییه‌کانیان به‌ هه‌ره‌شه‌ داناوه‌ بۆ خۆیان. له‌ سه‌رده‌می نوێش دوا‌ی دامه‌زراندنی کۆماری تورکیای نوێ ئەم هه‌ریمه‌ جاریکی دی مه‌لبه‌ندیکی سه‌ره‌له‌دانی راپه‌رین و بزافی نه‌ته‌وه‌یی کوردی بووه‌ دژ به‌ ده‌سه‌لاتی نوێی ئیتیحاییه‌کان و ئەتاتورک. بۆیه‌ هه‌ریمی ده‌رسیم، لای عوسمانییه‌کان و

ویوه بریار ده دری که چه ک هه لگرن و راپهرین هه لگرسینن بۆ کوردستانکی سهر به خو که ناوچه کانی دیار به کر و وان و بدلیس و ئه لعه زیز و دهرسیم قۆچگیری ده گرتیه وه. دواى ئه وه له هاوینی هه مان سال راپهرین دهستی پى کرد و شۆرشگیران هه لیان کوتایه سهر مه لبه ندى پۆلیس و جه ندرمه و سوپا، چه ک و ته قه مه نیه کانیان ده ست به سهر دا گرت (Massicard, 2009:3)، (ده رسیمی، ۲۰۰۱: ۱۴۸)

له ۱۵ تشرینی دووه می ۱۹۲۰ له دواى کۆبوونه وى سهر کرده کانی ئه م راپهرینه و هه ندىک عه شیره تی رۆژئاواى دهرسیم، یه که م یادداشتی داواکاری راپهرینه که بۆ حکومه تی نوپی ئه نقهره ده تیردی و داوا ده که ن: ۱- حکومه ت رپونکردنه وه بدات سه باره ت به ئۆتۆنۆمی ناوچه کوردییه کان که به لىن دراوه، ئاخۆ ئه و ئۆتۆنۆمییه قبول ده کات یان نا. ۲- کارمه ندانی تورک له هه موو ئه و ناوچه ندى که زۆرینه ی کورده، پیوسته بکشینه وه. ۳- ئه و سوپایه ی تورک که ها تووه بۆ ناوچه ی قۆچگیری پیوسته بکشینه وه. ۴- هه موو کورده زیندانییه کان له زیندانه کانی ئه لعه زیز و مه لاتیا و سیواس و ئه رزنجان نازاد بکرین (Olson, 1989: 30). له وه لامدا ئه نقهره نوینه ریک ده تیریت و به لىنیان پى ده دات که حکومه ت داواکارییه کانی ئه م راپه رینه ره چاو ده کات، بۆ ئه مه ش حکومه ت مه به ستی ئه وه بوو به شیوه ی کاتی پارزبان بکات، بۆ ئه وه ی جارئ هاوکار بن هیزه داگیر که ره بیگانه کان له تورکیا به دهر بنین و ولات رزگار بکه ن له چنگیان. دواى ئه وه حکومه ت به پینچه وانه وه سوپای نوئ بۆ هه ریمه که ده تیریت، و له گه ل راپه ریان پینکدادان روو ده دات (Massicard, 2009: 4). شه ر له تیوان سوپای تورک و شۆرشگیران په ره ده ستینیت. له مارتی ۱۹۲۱ پینکداداتیکی گه وره له شاری عه مرانیه روو ده دات، شۆرشگیران سهر کرده یه کی عه سکه ری تورک ده کوژن و له ناوه راستی شاره که ش ئالای کوردستان هه لده که ن (Olson, 1989: 32).

له نیوه ی مانگی مارتی ۱۹۲۱ حکومه ت، حوکمی عورفی له ناوچه که راده گه یه تیت، سوپا ده تیریت بۆ سهر کووتکردنی راپهرینه که. نووری دهرسیم له بیره وه رییه کانی ئاماژه به وه هیزه ده دات که حکومه ت هینابووی بۆ سهر کووتکردنی راپهرینه که: حکومه ت ۶ هه زار سوار و ۲۵ هه زار سوپای پیاده ده تیریت له گه

مینتیه وه. له سالی ۱۹۷۳ له حه له ب کۆچی دواپی ده کات. له ماوه ی ژبانی بیره وه رییه کانی خو ی به کوردی نووسیوه ته وه و هه ر به خویشی کردیه به تورکی و له سالی ۱۹۵۲ له حه له ب به چاپی گه یاندوه. بیره وه رییه کانی سهر چاوه یه کی گرنه گه سه باره ت به راپهرینه کانی باکووری کوردستان به تایه ت راپهرینی قۆچگیری که خو ی به شداریی تیدا کردوه. بروانه: (ده رسیمی، ۲۰۰۱: ۱۱)

۱- له ته رجهمی کوردی بیره وه رییه کانی نووری دهرسیم به ناوی (ده رسیم له میژووی کوردستاندا)، ساله کۆچییه کان که کراوه به میلادی، هه لئە ی تیدا کراوه بۆ نمونه سالی ۱۳۳۶ کۆچی کراوه به سالی ۱۹۱۷ که ئه مه هه لئە یه له گه ل رووداوه کانی په یمانی سیقه ر یه ک ناگرتیه وه که له سالی ۱۹۲۰ بووه.

ل چەند ھېزىكى جەندرمە و ميليشيايى. ژمارەى شەركەرى راپەريوانيش بە ۶۱۸۵ كەس دادەئيت، لەوانە ۲ ھەزار كەس سەر بە ھۆزە كانى قۆچگىرى بوون، ۲ ھەزار كەس شىش لە دەرسىم، ۲ ھەزارى دىكەش لە ھۆزە كانى دى بوون (Massicard, 2009: 5).

سوپاي حكومت بە توندى راپەرينە كەى سەركووت دە كات و ئەوانەى لەم راپەرينەش بەشدار بوون بە توندى سزا دەدات. لەم شەر و پىكدادانە ۱۳۲ گوند سوتىران و ويران كران، بە سەدان خەلك كوژران، دانىشتوانى ئەو گوندانەى لە راپەرينە كە بەشدار بوون بۆ ئەنادۆل دوور خراڭەو. ۴۰۰ كەس دەستگىر كران، لە لاين دادگاي عەسكەرى سيواس دادگايى دە كرېن و ۹۵ كەس حوكمى مردنيان بە سەردا سەپىندرا، ئە وانى دى بۆ ماوەى ۵ ھەتا ۱۵ سالى زىندانى كران، تەنيا ۱۱۰ كەس لەم ۴۰۰ كەسە يىگوناخ دەرچوون، بۆ ئە وانەش حوكمى دوورخستەوەيان بە سەردا سەپىنرا. لە سالى ۱۹۲۲ ئەو دادگايە ھەلدەو شىتەو و زۆرىك لە وانەى لە راپەرين بەشدار بوون بەخشىيان بۆ دەردەچىت. عەلى شىر و نوورى دەرسىمى، لە دەرسىم خۆيان حەشار دابوو، نە كەوتنە بەر دەست دادگا، بەخشىنە كە ئەوانى نە گرتەو. ھەندىكىش لە ژىر چاودىريدا بوون و دەبوايە بەزۆر لە مال بىمىننەو، لەوانە ئالىشان و حەيدەر بەگ قەدەغە كران لە گەرانەو بۆ ناوچەى قۆچگىرى. جارېكى دى بەخشىيان بۆ دەرچووەو، تا لە سالى ۱۹۳۱ رېگەيان بى درا بگەريئەو ناوچە كەى خۆيان (Massicard, 2009: 8).

ئەم راپەرينە لاي زۆربەى توئەران ئامانجى رپون بوو كە سەربەخۆيى يان پىكەتتەنى ناوچەيە كى ئوتتۆمى بوو لە بەشېكى باكوورى كوردستان بە گوئەرى ئەو بەندانەى كە لە پەيمانى سىقەردا ھاتو. ئە ھەى رپونە لەم راپەرينە لە لاين كوردە عەلەويە كان بەرپا بوو لە ھەمان كاتدا يە كەنگى و ھاوكارى لە ئىوان كوردى كورمانجى عەلەوى و زازاي عەلەوى ھەبوو كە پىكەو بۆ رزگارى ئەم بەشەى كوردستان ھاوخەبات بوون.

رەھەندىكى دىكەى ئەم راپەرينە لاينى دىنى بوو كە راپەرىنېكى عەلەوى بوو، ئەم سىمايە بە سەر راپە رىنە كەدا زال بوو. ئەو ھۆزانەى لەم راپەرينە بەشدار بوون زياتر ھۆزە كوردە عەلەويە كان بوون بەلام ھەك نوورى دەرسىمى لە بىرەو رىيە كانى باسى دە كات زۆر دىھاتى چە كدارى عەلەويشيان لە گەل بوو كە بە توركى قسەيان دە كرد (دەرسىمى، ۲۰۰۱: ۱۴۸). ھەر بۆيە ئەم راپەرينە لە ناوچەى كورمانج و زازا سونىيە كان بلاو نەبوو تەو. ھەر ھەك لە راپەرينە كانى دواتر ئەم دياردەيە زياتر خۆي دەردەخات بە تايبەت لە راپە

رینی شیخ سعیدی پیران ئەمجاره زازا و کورمانجی سوننی راده پەرن و زازا و کورمانجە عەلەویە کان بە شدارێ تیدا ناکەن.

رپهرینی شیخ سعیدی پیران ۱۹۲۵

رپهرینی شیخ سعیدی پیران گەورەترین رپهرینیک بوو لە باکووری کوردستان که لە دوای دامەزراندنی کۆماری تورکیای نوێ بەرپا بوو. ئەم رپهرینه لە ماوهیەکی کورت بەخێرای تەشەنە دەکات و چەندین شاری باکووری کوردستان رزگار دەکات. رپهرینه که ئەوەندە کاریگەر و بەربلایو بوو تەختی کۆماری تورکیای نوێ هێنایە لەرزە، هەر بۆیە سوپای ئەتاتورک هەموو ئامرازیک بە کار دێتیت بۆ دامرکاندەنەوی.

رپهری رپهرینه که شیخ سعیدی پیران (۱۸۶۴- ۱۹۲۵) کوردیکی زازای سوننی و کەسایەتیەکی دینی و شیخیکی سەر بە تەریقەتی نەقشبەندی بوو. لە دوای مردنی باوکی، دەبیت بە گەورەیی بێمالە که و سەرۆکی تەکیە تەریقەتی نەقشبەندی، لە تێو ئاخپۆهەرائی زازا و کورمانج موریدی تەریقەتەکی هەبوو، بە هۆی ئەو پینگە ئاینییە لە ناو کوردی موسڵمانی سوننی هەیبوو، رپهرایەتیەکی کارێمی رپهرینه که دەکات (Olson, 1989: 100).

لەبەر ئەم پینگە ئاینییەش لە تێو خەلکی موسڵمانی دیندار لایەنگر و هەواداری زۆر بوو، هەر بۆیە کۆمەڵەی ئازادی، که ریکخراوئیکی نەهینی نەتەوییی بوو لە سالی ۱۹۲۱ دامەزرابوو و لەپشت ریکخستنی رپهرینه که بوو، سەرکردایەتی ئەم رپهرینەیان بە شیخ سعید سپارد، چونکە ئەوی بە شیخ سعید دەکرا لە کۆکردنەوی خەلک بۆ رپهرینه که بە ئەندامانی کۆمەڵەی ئازادی نەدەکرا. لە هەمان کاتدا شیخ سعید سەررەپای کەسایەتی رۆحی و ئاینی که پێی ناسرابوو، بەپێی رپهرایەتی ئەو سەرەمە که قۆناغی سەرەهە لێدانی نەتەواوەتی بوو لە ناو کورد، هەستی نەتەواوەتیش لە لای چەکەرەیی کردبوو (Olson, 1989: 101).

لەپێش رپهرینه که شیخ سعید سەردانی زۆر ناوچەیی باکووری کوردستان دەکات بۆ خۆئامادەکردن و کۆکردنەوی عەشیرەتە کوردەکان لە دەوری رپهرینی چاوه‌پوانکراودا. عەشیرەتە زازا سوننیەکان پشگیری خۆیان بۆ هەلگیرسانی رپهرینه که نیشان دەدەن و دەبن بە برپەری سەرەکی رپهرینه که و رۆلی سەرەکیش دەگیرن لە بەرپاکردن و قوربانیان بۆی، بەلام زازا و کورمانجی عەلەوی دژی رپهرینه که بوون. بۆ ئەوان تورکیایەکی عەلمانی باشتەر بوو لە کوردستانیکی سەرەخۆ که موسڵمانی سوننی حوکمی بکات بە تەریقەتی نەقشبەندی (Olson, 1989: 94). شیخ سعید زۆر هەول دەدات ئەوانیش رازی بکات

بۆ به شداری له راپهرینه که به لām ئەوان پەتی دە که نهوه به تایبەت هەردوو عەشیرەتی لۆلان و خورماک، ئەم دوو عەشیرەتە، گەورەترین و ناسراوترین دوو عەشیرەتی عەلهوین که له ناوچەیی ئیوان رۆژەهلاتی دەرسیم نیشتهجین تا باکووری مووش و وارتۆ و قارس. خورماک کورمانجی عەلهوین و لۆلان زازای عەلهوین (Bruinessen, 1997: 2). شیخ سەعید له ۴ کانونی دووهمی ۱۹۲۵ بۆ ئەم دوو عەشیرەتە نامە دەتیریت و بۆیان روون دە کاتووه که سوننه و عەلهوی دەبی یه ک بگرن چونکه ئەنقەرە دەیهوی هەموو دینییک له ناو بیات، به لām ئەوان داواکەیی پەت دە که نهوه و له جیاتی هاوکاری راپهرین، له گەل سوپای تورک دژ به راپه رین دە جهنگن. بۆیه رە تکردهوهی عەشیرەتە عەلهووییەکان بۆ به شداری له راپهرین ناوچەیی بۆبوونەوهی راپهرینه که سنووردار دە کات (Olson, 1989: 94). عەشیرەتە عەلهووییەکان به زازا و کورمانج له راپهرینه که به شدار نابن، که ئەمە هۆکاریکی گرنگ بوو بۆ سەر نه کهوتنی راپهرینه که، به تایبەت عەشیرەتە عەلهووییە کانی ناوچەیی دەرسیم که ئەزموونی راپهرینیان هەبوو له راپهرینی قۆچگیی له دژی سوپای که مالمیستەکان له ئیوان ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱، راپهرینه کهش ئامانجی نه تهوهیی هەبوو (Olson, 1989: 97-98). له عەشیرەتە کورده کورمانجەکانیش هەردوو عەشیرەتی جییران و حەسەنان به شدار دە بن. خالد به گ جییران یه کهم سەرۆکی کۆمەلەیی ئازادی بوو. به لām له م دوو عەشیرەتەش به تهواوهتی هەموو پشتگیی راپهرین نه بوون هە ندیکیان پشتی تی دە کهن و هەندیکشیان ته نیا پشتگیی رەمزی دە کهن و به چه کدار به شدار نابن. هە ندیک عەشیرەتی دیکەیی کورمانج له شەرناخ و مدیات و جەزیره و سیرت و ماردین له راپهرینه که بیلایەن دە میننهوه. دانیشتوانی ده شته کانی دیار به کر که جوتیار بوون به شدار نابن، خەلکی ناو شاری دیار به کریش که زۆرینه یان کورد بوون به شدار نه بوون (Olson, 1989: 96-98). بۆیه به شدار بوونی راپهرینه که به گشتی له خەلکی عەشیرەتەکان بوو، به شی هەرە زۆریشی له عەشیرەتە زازا سوننییه کان بوون.

له ۸ ی فبیریهی ۱۹۲۵ له ئیوان هیزه کانی شیخ و جه ندرمه کان له پیران پیکدادان ده ست پی ده کات و راپهرین هەلده گیر سی. راپهرین ئامانجی سەر به خویی کوردستان بوو. راپهرینه که زۆر به خیرایی بۆلای ده بیتهوه، له ههفتهی یه کهمی مانگی مارت چه ند شاریکی بچووک ده کهوئته ژیر دهستی شۆرشگییران وه ک ماردین و ئەرغەنی، له باکووری رۆژەهلات عەشیرەتی حەسەنان و جییران، مه لازگیرت و بولانیک داگیر ده کهن، به لām زۆر ناخایه تیت به هوی هەردوو عەشیرەتی عەلهوی خورماک و لۆلان دووباره دهستی به سەردا ده گیر یتهوه. له یازدهی مارت، شاری وارتۆ ده کهوئته ژیر دهستی عەشیرەتی جییران، به لām دوای پینج رۆژ به هوی هیرشی هیزه کانی تورک و عەلهوی، لیی درده چن. عەلهووییەکان به تایبەت هەردوو

عشیره تی ناوبراو رۆلێکی بهرچاویان هه‌بوو بۆ ئه‌وه‌ی راپهرینه که نه‌په‌رپه‌ته‌وه بۆ شاره‌کانی ئه‌رزه‌رۆم و ئه‌رزنجان. له هه‌ندیک به‌ره‌ی دی راپه‌رینه که بۆ بدلیس و مووش ب‌لاو بووه‌وه، به‌لام دووباره‌ عه‌شیره‌ته‌کانی ئه‌وی نه‌یان ویست یارمه‌تی راپه‌رین بده‌ن. له لای رۆژئاواوه راپه‌رین هه‌ندیک پێشکه‌وتی به‌ ده‌ست هینا و شاری ئه‌له‌ه‌زیز داگیر کرا و بۆ ماوه‌یه‌ک تێیدا مانه‌وه به‌لام دواتر به‌ جیان هینت. هه‌رچی شاری دیاره‌که ده‌وره‌ی شاره‌که گه‌مارۆ درا به‌لام نه‌یان توانی بچنه‌ ناوه‌وه. دوا‌ی ئه‌وه راپه‌رینه که به‌ره‌ به‌ره‌ پهرشوب‌لاو ده‌بیته‌وه له‌به‌رانه‌به‌ر هینشی هینزه‌کانی تورک که به‌ ژماره‌یه‌که‌جار زۆر بوون، نزیک به‌ ۵۲ هه‌زار سه‌رباز دژ به‌ شۆرشگیران له‌ مه‌یدانی جه‌نگدا بوون. له هه‌موو لایه‌که‌وه ده‌وره‌یان ده‌ده‌ن دوا‌ی کوشتاریکی خویناوی، راپه‌رینه که داده‌مرکینه‌وه (Mcdowald, 2007:194-195).

سوپای تورک بۆ دامرکانده‌وه‌ی راپه‌رینه که به‌ سه‌دان گوند ویران ده‌که‌ن، به‌ هه‌زاران خه‌لکی بیتاوان له‌ ژن و پیاو و مندال ده‌کوژن. تورکیا دادگابه‌که‌ داده‌مه‌زینیت، که‌ساتیکی زۆر حوکمی ئیعدامیان به‌ سه‌ردا ده‌دات. له‌مانگی ئه‌یلولی ۱۹۲۵ دا شیخ سه‌عید و ۴۷ که‌سایه‌تی راپه‌رینه که له‌ دیاره‌که‌ له‌ سنده‌اره‌ دران. خه‌لکی ئه‌و ناوچه‌یه‌ش هه‌موو بۆ رۆژئاوا‌ی تورکیا راگو‌یزران (Romanov, 2006:35).

خالی لاوازی راپه‌رینه که له‌وه‌دا به‌ ده‌رده‌که‌ویت که راپه‌رایه‌تی راپه‌رینه که شیخ سه‌عید، سونتی نه‌قشبه‌ندی بوو، راسته‌وخۆ پشتیوانی کورده‌عه‌له‌وییه‌کانی له‌ ده‌ست دا، هه‌ر بۆیه‌ش دوژمنی گه‌وره‌ی راپه‌رینه که دوو هۆزی عه‌له‌وی بوون: خورماک و لۆلان که هه‌ردووکیان له‌ سوپای تورک زیاتر دوژمنایه‌تی راپه‌رینه‌که‌یان کرد. ئه‌وانه‌ی یارمه‌تی راپه‌رینه‌که‌ی شیخ سه‌عیدیان دا هۆزه زازا سونتییه‌کان بوون که زۆربه‌یان خه‌لکی عه‌شایه‌ری لادی و جوتیاران بوون. ئه‌مه‌ش جاریکی دی ئه‌و راستیه‌ ده‌سه‌لمینیت که راپه‌رینه که هه‌رچه‌نده‌ ئامانجی نه‌ته‌وه‌یی هه‌بووه، به‌لام به‌هۆی جیاوازی له‌ پیکهاته‌ی دینی و مه‌زه‌به‌ی له‌ تێو کورد، که‌لینیکی گه‌وره‌ بووه بۆ سه‌رخستنی راپه‌رینه که و به‌ده‌سته‌هینانی ئامانجه‌هاوبه‌شه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌که‌.

له‌باره‌ی ئامانجی راپه‌رینه که له‌ لایه‌ن تو‌یژه‌رانه‌وه‌ مشتومری زۆری له‌سه‌ر کراوه، زۆر که‌س پێیان وایه ئه‌مه‌ ته‌نیا راپه‌رینیکی دینی بووه و هیچ ئامانجیکی نه‌ته‌وه‌یی نه‌بووه، هه‌ندیکیش پێیان وایه هه‌ردوو ئامانجی دینی و نه‌ته‌وه‌یی هه‌بووه. هیچ گومان له‌وه‌دا نییه که شیخ سه‌عید وه‌ک شیخیکی کاریزمی موسلمان و سه‌ر به‌ ته‌ریقه‌تی نه‌قشبه‌ندی زۆر دژ به‌و سیاسه‌ته‌ بوو که ئه‌تاتورک له‌ تورکیا پیاده‌ی ده‌کرد، به‌ تاییه‌ت له‌ لایه‌نی دینییه‌وه هه‌لۆه‌شاندنه‌وه‌ی خه‌لافه‌ت و کار نه‌کردن به‌ شه‌ریعه‌تی ئیسلام و سه‌رکووتکردنی پیاوانی دینی و لابردنی هه‌موو په‌مزه‌ دینییه‌کان، هۆکاری گرنگ بوون بۆ هه‌لگیرسانی راپه‌رینه که، هه‌روه‌ها لابردنی سولتان

عهبدولحه میدی دووهم له سهر دهسه لات له لایهن تورکه لاهه کان که نهو سولتانه لای شیخه کان ریزیکی زوری هه بوو چونکه نهو سیاسه تیکی پانتیسلامی و لایه نگرینی کوردی هه بوو (Jwaideh, 2006: 106). به لام له پال نهو هه شدا هۆکاری نه تهوه ییش له م راپهرینه رۆلی خۆی هه بووه. نه تاتورک سهرباری ریشه کیشکردنی ناسنامه ی ئاینی له تورکیا ئامانجی ریشه کیشکردنی ناسنامه ی نه تهوه یی کورد و هه موو نه تهوه کانی دیکه غهیری تورک بووه. بۆیه لای شیخ سه عید زۆر روون بووه که نه م سیاسه ته ی نه تاتورک ته نیا دینه که یان پیشیل ناکات، به لکو ناسنامه و زمان و نه تهوه و بوونیا ن پیشیل ده کات، نه مه سهره پای نه وه ی کۆمه له ی ئازادی وه ک ریک خراویکی نه تهوه یی شیخ سه عیدی ده ستیشان کرد بۆ سهر کردایه تی راپه رینه که، ههروه ها ئامانجی سهره کی راپه رینه که ش دامه زانندی ده وه له تی سهر به خۆی کوردستان بوو.

راپهرینی ده رسیم ۱۹۳۷

دوای دامرکاندنه وه ی یه ک له دوای یه کی راپه رینه کانی باکووری کوردستان، و به رده وه می سیاسه تی ره گه زپهرستی نه تاتورک له تونده وه ی کورد و راکوئزانی بۆ نه نادۆل له کۆماری تورکیای نوئ. نه مجاره کورده زازاکانی ده رسیم که زازای عه له وین له دژی نه م سیاسه ته وه ستانه وه و راپه رینیکی گه وریان به سهر کردایه تی سه ید ره زای ده رسیمی له سالی ۱۹۳۷ به رپا کرد.

سهر کرده که مالیه ته کان به ئاشکرا باسیان له وه ده کرد که نابی له غهیری تورک له تورکیا نه ته وه یه کی دیکه هه بیته. وه زیری کاروباری ده ره وه ی نه وسای تورکیا ته و فیک روستو بۆچوونه که مالیه ستیه که ی خۆی به ئاشکرا لای دیپلوماتی به ریتانی سیر جۆرج کلارک ده درکینیت و ده لیت: کورد له تورکیا وه ک هیندییه سووره کانی نه مه ریکا ده بی سهر کووت بکرین و بتوئیرینه وه تا به ته واوه تی له به ین ده چن (Romanov, 2006:38). بۆ گه یشتن به م ئامانجه حکومه تی تورکیا له سالی ۱۹۳۴ قانونی ژماره (۲۵۱۰) ده رده کات که به گوئره ی نه م قانونه تورکیا بۆ سی هه ریم دابه ش ده بیته:

- ۱- نهو هه ریمه ی که دانیشه تانه که ی سهر به کولتووری تورکن.
- ۲- نهو هه ریمه ی دانیشه تانه که ی سهر به کولتووری تورک نین، ده بی له تيو زمان و کولتووری تورکیدا نه سمیله بکرین (بتوئیرینه وه).
- ۳- نهو هه ریمه ی که ده بی به ته واوه تی له دانیشه تان چۆل بکریت (Mcdowald, 2007:207).

به گویرهی ئەم قانونه هەر که سیک که به نهتهوه و به زمان تورک نهییت، دهی به زۆر بکری به تورک و یانیش دهی بگویریتیهوه بۆ شوینیک که زۆریه دانیشتوانه کهی تورکه بۆ ئەوهی لهوی تواندنهوهی ئاسان ییت، واته له تیوردنی کورد و زمانه کهی و ناسنامهی نهتهوهی. ئەم قانونه سه ره پای به تورککردنی کورد، دهسه لاتی ئاغا و شیخ و عهشیره ته کانیسی به یه کجاری له تیو ده برد، زه ویوزاره کانیسیان دهستی به سهردا ده گیرا و له دواییدا به سهر چهند کۆمه لگه یه کی تورکیدا دابهش ده کران که زۆرینه ی خه لکه کهی تورکن.

ئەم سیاسه ته ره گه ز په رستییه ی ئەتاتورک لای کورده کانی ده رسیم زۆر به توندی رهت کرایه وه و به راپه ریئیکی چه کداری وه لام درایه وه. سهید رهزای ده رسیمی که سه روک هۆز و شه خسیه تیکی دینی عه له ویه کان بوو، کاتیک ریه رایه تی ئەو راپه رینه ی کرد له ته مه نی سه رووی حه فتا سالیدا بوو.

کورده عه له ویه کان ده رسیم له پیشدا له هیچ یه ک لهو شۆرش و راپه ریئانه به شدار نه بوون که کورده سونیه کان هه لیان گیرساند، وه ک راپه رینی شیخ سه عید ۱۹۲۵ و راپه رینی ئارارات یان ئاگریداغ ۱۹۲۷ - ۱۹۳۰، چونکه ئەو راپه ریئانه هه ندیک تاییه ته مه ندیی دینی تیدا بوو که کوردی سوننی له دژی وه ستابونه وه به تاییهت ئەو سیاسه ته ی که رژیمی ئەتاتورک دهستی پێ کردبوو وه ک هه لوه شانده وه ی خه لافهت و شه ریعه تی ئیسلام، ئەمانه لای عه له ویه کان گرنگ نه بوون، چونکه ئەو شه ریعهت و خه لافهت ته نوینه رایه تی دینه که ی ئەوانی نه ده کرد، به لام ده رکردنی ئەم قانونه ره گه ز په رستییه راسته وخۆ کاریگه ری له بوون و ناسنامه ی نه ته وه ییان ده کرد، بۆیه نه ده کرا له ئاستیدا بیده نگ بن.

له سالی ۱۹۳۵ حکومه تی تورک بۆ جیه جیکردنی ئەم پلانه ی رپگه ویان دروست ده کات و سوپا کۆ ده کاته وه، هه ر به نیازی به تورککردنی دانیشتوانه که ی ویلایه تیک له م ناوچه یه پیک دیتیت و ناوی شاری ده رسیم ده گویریت بۆ ناویکی تورکی (تونه جلی). له سالی ۱۹۳۶ جه نرال ئالپ دۆگان به فه رمانده ی عه سکهری ئەو شاره داده نریت، سوپا یه کی ۲۵ هه زار که سی کۆ ده کاته وه و گه مارۆی ده رسیم ده دات. له به رانه ر ئەم سوپا رپکخراوه به ژماره زۆره کورده کانی ده رسیم بۆ به رگریکردن له خۆیان ته نیا ۱۵۰۰ چه کداریان هه بوو. هه تا سالی ۱۹۳۷ یش هیشتا شه ر دهستی پێ نه کردبوو. بۆ نا ره زایی ده برین به رانه ر به م قانونه ره گه ز په رستییه، دانیشتوانی ده رسیم وه فدیک له گه ل نامه یه کی نا ره زایی بۆ ئالپ دۆگان له ئە له عیز ده تیرن، داوا ده که ن که لی بگه رین له شاره که ئیداره یه کی سه ره به خۆیان هه ییت و ئەم قانونه جیه جی نه کریت. فه رمانده تورکه که له وه لامدا سه رجهم ئەندامانی وه فده که ده ستگیر ده کات و ده یانکوژیت، خه لکی ده رسیمیش له تۆله ی ئەم تاوانه، له بۆسه یه کدا هیرش ده که نه سه ر سوپای تورک و ۱۰ ئەفسه ر و ۵۰

سەرباز دە کوژن (Mcdowald, 2007:208). بەم شیوەیە راپەرین دەست پێ دەکات، ئەم راپەرینە کە بۆ ماوەی دوو سالی بەردەوام بوو، سوپای تورکیا زۆر درندانه شۆشگێران سەرکۆوت دەکات و زۆر بە چەری بە تۆپ و بە ۴۵ فرۆکەیی جەنگی بۆردومانیان دەکات و گازی ژەهراویش لە دژیان بە کار دێنێت و بە هەزاران لە خەڵکی مەدەنی دە کوژرێن، تا لە کۆتاییدا توانای بەرگریان نامێنێت و چەک دادەنێن، سەید رەزای دە ریسیمی و حەوت سەرکردەیی دی تەسلیم بە سوپای تورک دەبن و بیەزەبیانە لە سێدارە دەدرێن (Mcdowald, 2007:207-208).

دوای دامرکاندنەووی ئەم راپەرینە، حکومەتی تورکیا بۆ نەتەووی کورد دەستەواژەیی (تورکی کۆیی) بە کار دەهێنێت، چونکە پێی وا بوو ئیدی کورد لە تورکیا کۆتایی هات و ناوی کورد و کوردستانی لە هەموو کتێبێک و هەموو شوێنێک لا دەبرێت. ناوچەیی دەرسیمیش دەبیته ناوچەییەکی داخراو و لەژێر کۆتروولی عەسکەریدا دەبیته لێ ناگەرێن هیچ بێگانەییەکی سەردانی ئەو ناوچەییە بکات (Jwaideh, 2006: 216) تا لە سالی ۱۹۶۵ بۆ یەکەم جار رینگە دەدرێت بێگانە بۆ ناوچەکانی رۆژھەلاتی فورات سەفەر بکەن (Mcdowald, 2007:210).

لەبارەیی ھۆکارەکانی ھەلگیرسانی ئەم راپەرینە دە کری زۆر ھۆکاری جیاواز دەست نیشان بکری. سەید رەزای دەرسیمی لە مانگی تەمموزی ۱۹۳۷ لای ئەنتۆنی ئیدن، سکرتیری کاروباری دەروەوی بەریتانیا، ھۆیەکانی بەرپاکردنی راپەرینە کەیی رپوون دە کاتەو دەلیت: "حکومەتی تورک بۆ ماوەی چەندین سالە ھەولێ توندنەووی کورد دەدات و دەیچەوسینیتەو، بلاقراووی کوردی قەدەغە دەکات، ھەر کەسیک بە کوردی قسە بکات ئەزیتە دەدات، کورد بە زۆرەملی لە ناوچە بەیتهکانی خۆیان دوور دەخاتەو بۆ ناوچە وشک و بییتەکانی ئەنادۆل، لەویش زۆرەیان لە نەبوونی و لە برسان گیان لە دەست دەدەن، زیندانەکان پرن لە خەڵکی مەدەنی بیچەک، رپووناکییران یان تیرۆر دە کری یان لە سێدارە دەدرین یانیش دوور دە خرینەو بۆ شوێنێکی دوور، سی ملیۆن کورد دەیانەوی لە ولاتی خۆیان بە ناشتی و ئازادی بژین (Mcdowald, 2007:208).

لێرەدا لە زاری سەید رەزای دەرسیمی رپوون دەبیتهو کە راپەرینە کە لە ئەنجامی زەوتکردنی مافە نەتەواپەتیەکانی کورد بوو، ھەرەھا تەئکید دەکاتەو کە ئەمە تەنیا داخوایی کوردە زازا عەلەویەکان نییە، بە لکو سی ملیۆن کورد لە باکووری کوردستان لەم بارودۆخە سەختەدا دەژین.

1- بە پێی ناماری دانیشتوانی ئەو کاتە، ژمارەیی دانیشتوانی کورد لە باکووری کوردستان بە سی ملیۆن دانراو.

دوای سه رکوتکردنی راپهرینی ده رسمیم، باکووری کوردستان جۆرنیک له بیده نگی و هیمنی به سهردا هات، و هیچ راپهرینیکی چه کداری نه مایه وه به ره نگاری سیاسه تی که مالییه کان بیته وه. بۆ جبهه جیکردنی قانونی ژماره (2010)، کاریکی عه مه لی نه بوو سی ملیون خه لک بتوینرته وه و بگۆیزرینه وه بۆ نه نادۆل، ههر بۆیه ئه م قانونه ش جبهه جی نه کرا ته نیا به شیوه یه کی نیسی له چه ند شوینیک نه ییت. به لام نایدیۆلۆجیای ره گه زه پهرستی که مالی دواتر و هه تا ئه مرۆکه ش له تورکیا ههر به رده وامه. له خسته نه پرووی ئه م سی راپهرینه له باکووری کوردستان، که زازکان رۆلیکی به رچاویان هه بووه، ئه م پرسه پروون ده بیته وه که کورده زازاکان به ههر دوو مه زه به بی عه له وی و سوننی رۆلیکی گرنکیان هه بووه له رابوونی نه ته وه یی و بزافی رزگاریخوازی کورد له م به شه ی کوردستان. له هیچ کام له راپهرینه کان زازاکان هیچ داخوازیه کیان نه بووه به ناوی زازا یان زازا وه ک نه ته وه یه کی جودا له کورد خۆیان بناسین، ئه مه هه رچه نده جیاوازی مه زه ب و دین بووه به هۆی پارچه بوون و په رته وازه یی راپهرینه کان له نیوان زازای سوننی و عه له ویدا، به لام له هه موو راپهرینه کان له گه ل کوردی کورمانج بۆ به ده سه ته یانی مافه نه ته وه ییه کانی کورد هاوئامانج بوون، ئه مه سه ره پای ئه وه ی که جیاوازی زار و شیوه زار له نیوان ههر دوو پیکهاته ی کورد هه بووه، به لام پرسی جیاوازی زمان و شیوه زار نه بووه به کۆسپ بۆ به کیتی نه ته وه یی کورد.

زازاکان له نیوان عه له وی و موسلمانانی سونیدا

فره دینی و فره مه زه به بی تاییه ته مه ندییه کی به رچاوی کۆمه لگه ی کوردییه، ئه گه ر ئه م دیارده یه له لایه نی کولتوورییه وه ده وله مه ندی کولتووری کوردی ییت، به لام له پرووی ناسنامه ی سیاسی و کۆمه لابه تی و دینی و زمانیه وه مایه ی په رته وازه یی و په رتوونی ناسنامه یه. به تاییه ت له م سه رده مه که نه ته وه ی کورد له پرۆسه ی نه ته وه سازیدایه و له هه ولی چه سپاندنی ناسنامه ی نه ته وه یی و زمانی ستاندارد و زمانی هاو به شه بۆ نه ته وه. له باسی شۆرش و راپهرینه کانی باکووری کوردستاندا، جیاوازی دین و مه زه ب رۆلیکی به رچاوی هه بووه که راپهرینه کان به جودا و له شوینی جیاواز سه ره له بده ن و پیکه وه راپهرینه نه کهن، هیز و وزه ی راپهرینه کان په رشوبلاو بووه، کوردی موسلمانانی سوننی و عه له وی به جودا راپهرینه کردووه، له هه مان کاتدا که لیکی گه وه ره له بزوتنه وه ی رزگاری نه ته وه یی دروست بووه که سوپای تورک توانیوه تی به ئاسانی کورد له دژی یه ک به کار بییت. له کۆتاییشدا به ئاسانی راپهرینه کان تووشی نسکو بوون و دامرکیندراونه ته وه. له پرووی کۆمه لایه تییه وه به هۆی جیاوازی دین و مه زه ب موسلمانانی سوننی و عه له وی زۆر که م تیکه ل به یه ک ده بن، ته نانه ت هه ندیک جار خواردنی یه کدیش ناخۆن، چونکه لای موسلمانانی سوننه، عه له وی

به پیتی رپوره سمی دینی ئیسلامی سوننه حه یوان سهر نابرن، لای زۆربه ی موسلماننی سونتی، عه له وی به موسلمان داناندریت، یان موسلماتیککی له ری لادراوه heterodox و ئاسایی نییه، بۆیه موسلماننی سونتی نابیی وه ک موسلماتیککی ئاسایی مامه له له گه ل عه له وی بکات. ههر له م رووه وه ئه و کورده ی که موسلماننه و سوننیه به کوردی ته واو داده نریت و ئه وه ی عه له ویه هه ست به وه ده کات که له پرووی کولتووری و ناسنامه ی دینییه وه وه ک کوردی موسلماننی سوننه نییه، بۆیه هه ندیک جار له م هه لومهرجه کولتورییه، حه ز ناکات خۆی به کورد دابنیت. ئه مه هه رچه نده ئه م جۆره مامه له یه به مدوا ییه به هۆی بلا بوونه وه ی هۆشیاریی کۆمه لایه تی و ههستی نه ته وایه تی که متر بووه ته وه یان کال بووه ته وه. به لام هه یچ گومانی تیدا نییه که ئه م دیارده کولتورییه که لینی گه وری له ناسنامه ی نه ته وه یی کوردی دروست کردووه. کاریگه ری ئه م لایه نه به پرووی به شۆرش و راپه رینه کانی باکووری کوردستانه وه دیاره که له سه ره تای سه ده ی بیستم دژ به تورکیای که مالی به ریا بوون. بیکومان ئه م ره وشه کۆمه لایه تییه نه گونجاوه، کاریگه ری بۆ سه ر ناسنامه ی نه ته وه و زمانیش دروست کردووه، ئه و زازایانه ی که موسلماننی سوننیه به هۆی هاومزه به یی له گه ل کورمانجی سوننه زیاتر خۆیان به کورد ده زانن هه تا زازای عه له وی (Kehl-Bodrogi, 1999:441 444).

ههر بۆیه دیارده ی کورد نه بوونی زازا و بانگه شه بۆ نه ته وه ی زازا و زمانی زازاککی زیاتر له ناو ئه و زازایانه بره وی هه یه که عه له وین و که متر زازا سوننیه کان ئه م بانگه شه یان هه یه.

نووری ده رسیمیش له بیره وه رییه کانی باسی ئه م جیاوازییه کولتورییه ده کات که له تیوان کوردی سونتی و عه له ویدا هه بووه، که ئه مه ش بووه به هۆی ناکۆکی مه زه به یی و تیکدانی یه کیتییه نه ته وایه تی کوردی، رژی می تورکیاش ئه و ناکۆکییه ی پێ خۆش بوو و په ره ی پێ ده دا (ده رسیمی، ۲۰۰۱: ۴۴).

جیاوازیی قولتر که له کۆمه لگه ی زازادا هه یه لایه نی دینییه که له تیوان موسلماننی سونتی و عه له ویدا دابه ش بوون. ئه م جیاوازییه له باوه ر له هه موو روویه که وه ره نگگی داوه ته وه له رپوره سمه ئاینیه کان تا په یوه ندیی کۆمه لایه تی. کۆمه لگه ی زازای عه له وی شوپتی عیاده تی جه مخانه یه که ئه وان پێی ده لێن (جه مه فی)، به لام موسلمان مزگه وتی هه یه، عه له وی بۆ سیسته می حوکمرانی ولات پشتگیری عه لمانیه ت ده کات، له م رووه وه پشتگیری عه لمانیه تی کۆماری تورکیای نوئ ده کهن، به لام موسلماننی سونتی له پرووی دینییه وه موخافه زه کارن و حه ز به حوکمرانی دینی ده کهن. ژن لای عه له وی نازادتره و زیاتر کار ده کهن، لای موسلماننی سونتی ژن که متر نازاد و که متر کار ده کهن، ژن و ژنخوازیش له گه ل یه ک نییه یان زۆر که مه،

ههروهها جیاوازی چینایه تیشیان ههیه که به گشتی کۆمه لگهی سوننی له رووی گوزه رانهوه، خوشگوزه راترن تا کۆمه لگهی عهلهوی (Kaya, 2011:147-148).

ئهم تیروانینه تهسکه دینییه له تیو کورد، بووه به مایه ی پهرته وازه یی ناسنامه یی یه کیتییه نه تهوه یی و یه کیتییه زمانی کوردی، به شیککی ئهو کوردانه یی که زازای عهلهوین و هه ندیک زازای سوننیشیان له گه لدایه، ههول ددهن ناسنامه یی کی سه ربه خۆی نه تهوه یی بو زازا جار بدنه و له هه مان کاتدا کار بو ئه وه ده کهن که زازاکیش بکهن به زمانیکی سه ربه خۆ و چیدی زاریکی کوردی نه ییت.

ئه گه سه رنج بدری هه مان پروانگهی تهسکی دینی و مه زهه بی له تیوان کوردی موسلماننی سوننه و شیعه شدا ههیه یان له تیوان کوردی موسلمان و کوردی ئیزیدیشدا ههیه. له تیو ئهم گروه دینی و مه زهه بیانه کوردبوون واته ئهو کورده که موسلماننی سوننی شافیعییه، که مه زهه بی زۆرینه ی کورده، ئهوانی دی که سه ر به دین و مه زهه بی دیکه ن وه ک ئیزیدی، شیعه، یارسان، عهلهوی،.. ناسنامه یی کوردبوونیان وه ک کوردی موسلماننی سوننی به هیز نییه، بویه هه ندیک جار بانگه شه ی جوداخوازی و کورد نه بوون ده کهن.

زازاکان هه رچه ند زمانیکی هاوبه شیان ههیه که زازاکیه و له گه ل زاری کوردی باکوور (کورمانجی) جیاوازی ههیه، به لام به هۆی ئهم جیاوازی و ناکوکیه دینی و مه زهه بیانه و نه بوونی په یوه ندی کۆمه لایه تی تیوانیان، زازای سوننی و عهلهوی نه یان توانیه پیکه وه وه ک یه ک گروهی ئه تیککی جیاواز خۆیان بناسین، به پیچه وانوه زازای سوننی شافیعی یه کسه ر خۆی به کورد ده زانیت، به لام زازای عهلهوی ناسنامه یی کوردبوونی جیگیر نییه، و هه ندیک جار نایه ویت به کورد دابنریت و خۆی وه ک عهلهوی ده ناسینیت. ئهم دیارده یه له تیو هه موو عهلهوییه کانی تورکیا ههیه که ناسنامه یی عهلهویبوون وه ک ناسنامه یی نه تهوه یه لایان. بویه لای عهلهوییه کانی ده رسیم که به مه لبه ندی عهلهوییه گه ری داده نریت له رۆژه لاتی ئه نادۆل، زاره که یان به کرمانجکی یان زۆنی ما (زمانی مه) ناو ده بن، چونکه لای ئه وان ناوی زازا واته کوردی سوننی (-Kehl Bodrogi, 1999:445).

بیجگه له ره هه ندی کۆمه لایه تی و سیاسی، جیاوازی مه زهه ب و دین له تیوان زازاکان جیاوازی له جیهانینی زمان و له هجه کهش پهیدا کردوه. ئهو زازایانه یی که عهلهوین له دنیایی عهلهوییه وه زاره که یان ئاراسته کراوه، به لام زازا سوننییه کان له پروانگهی ئیسلامه وه زاره که یان گه شه ی کردوه. که ئهم دوو مه زهه به له رووی پرووکنه کانی دین و ژیان و پاش مردن، جیاوازیان ههیه که ئهم بنه ما دینیانه ش له زاره که یان ره نگی داوه ته وه (Werner, 2012:16). جیاوازی مه زهه ب و دین له تیوان زازاکان، جیاوازی له دنیایی

دینی و بۆچوونی سیاسی و ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌بیش به‌ره‌هم هیناوه، به‌را‌ده‌یه‌ک که ئەم جیاوازیانه بووه به‌مایه‌ی دوور که‌وته‌وه‌یان له‌یه‌ک له‌سه‌ر ناستی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورد و ناسنامه‌ی زازایی که‌پنکه‌وه‌هاوزمانن.

زازاکی له‌کاری رۆژه‌لاتناساندا

ئەم زاره کوردییه‌یه‌کینکه‌له‌زاره کوردییه‌کان که‌له‌لایهن رۆژه‌لاتناسان و کوردناسان به‌رده‌وام مشتومپی له‌سه‌ر بووه. له‌باسی میژووی زازا له‌سه‌روه‌ئاماژه‌مان به‌بۆچوونی دوو رۆژه‌لاتناسی ئه‌وروپی دا‌سه‌باره‌ت به‌ریشه‌ی میژووی زازا و زاره‌که‌یان، که‌پێیان وایه‌زازا به‌ریشه‌ی نه‌ژادی و زمانی کورد نین و بۆ‌ناوچه‌ی ده‌ریای خه‌زەر ده‌گه‌رپینه‌وه. ئە‌گه‌ر سه‌رنج بدری له‌زۆربه‌ی کاری رۆژه‌لاتناسان ئە‌م بۆچوونه‌دووباره‌بووه‌ته‌وه. رۆژه‌لاتناسان له‌چه‌ند رۆویه‌که‌وه‌له‌سه‌ر زازاکی کاریان کردووه، سه‌ره‌رای لیکۆلیه‌وه‌ی زمانه‌وانی له‌سه‌ر زاره‌که‌، کۆمه‌لیک ده‌قی ئە‌و زاره‌شیا‌ن کۆ کردووه‌ته‌وه.

یه‌که‌م رۆژه‌لاتناسیک که‌بایه‌خه‌ی به‌م زاره کوردییه‌داییت، کوردناسی رۆوسی پیۆتر لیخ Piyotr Lerch بووه‌که‌له‌سه‌ره‌تای نیوه‌ی دووهمی سه‌ده‌ی نۆزده‌م چه‌ند ده‌قیکی کورمانجی و زازاکی چاپ و بڵاو ده‌کاته‌وه. ده‌قه‌زازاکییه‌ی له‌چه‌ند کوردیکی زازا وه‌رده‌گریت که‌له‌شه‌ری قرم (۱۸۵۳- ۱۸۵۶) به‌دیلی که‌وتبوونه‌ده‌ستی سوپای رۆوسی. لیخ ده‌چیت بۆ رۆوسلاف بۆ‌دیتنی ئە‌و سه‌ربازه‌کوردانه‌که‌زۆربه‌یان کوردی کورمانج ئاخو بوون، به‌لام هه‌ندیک کوردی زازا ئاخویشیا‌ن تیدا بوو، ئە‌و که‌سه‌ی ده‌قه‌زازاکی لی وه‌رده‌گریت ناوی هه‌سه‌ن بووه‌و خه‌لکی گوندی کاسان بووه‌نزیکی پالوو واته‌ئە‌و ده‌قه‌زازاکیانه، شیوه‌زاری ناوچه‌ی پالوو بووه (Kurdo, 2016:5). لیخ له‌نووسینه‌کانیدا زۆر ته‌نکید له‌سه‌ر سه‌ربه‌خۆیی زمانی کوردی ده‌کاته‌وه‌و په‌خه‌له‌رۆژه‌لاتناسه‌کانی پێش‌خۆی ده‌گریت که‌زمانی کوردیا‌ن به‌له‌هه‌جیه‌کی فارسی داناوه. هه‌روه‌ها ته‌نکید له‌سه‌ر کوردبوونی زازا ده‌کاته‌وه‌و زاره‌که‌شیا‌ن به‌زاریکی زمانی کوردی داده‌تیت، هه‌ر بۆیه‌له‌دابه‌شکردنی زاره کوردییه‌کاندا، له‌سه‌ر هه‌مان دابه‌شکردنه‌که‌ی شه‌ره‌فخان که‌چوار پینکه‌هاته‌ی کوردی ده‌ستیشیا‌ن کردووه، زازاش ده‌خاته‌سه‌ر یه‌کینک له‌پینکه‌هاته‌سه‌ره‌کیه‌کانی کورد، به‌م شیوه‌یه: کورمانجی، لۆری، که‌له‌هۆری، گۆرانی، زازایی. (حاجی مارف، ۱۹۷۴: ۵۰۸) ئە‌م کاره‌ی لیخ، یه‌که‌م هه‌ولینک بووه‌بۆ لیکۆلیه‌وه‌له‌باره‌ی زازاکی.

چه‌ند سالییک دواتر فره‌دریک موولر Friedrich Muller هه‌ول ده‌دات ئە‌و ده‌قه‌ی لیخ شی بکاته‌وه‌و له‌گه‌ل چه‌ند وشه‌یه‌کی فارسی نوێ به‌راوردی ده‌کات که‌ریشه‌یا‌ن یه‌که‌له‌سالی ۱۸۶۲ و. ستریکه‌ر W.

Strecker و O. Blau سەد وشەى زازاکی دەورو بەرى کوزیلجانی ناوچەى چیاکانى دەرسیم بڵاو دەکەنەو. دەگەن بەو ئەنجامە کە ئەو زارە زۆر نزیکە لەوێ کە لێرخ تۆماری کردوو (Todd, 2008:V).

ئەلبیرت فۆن لێ کۆک لە سالی ۱۹۰۱ لە گەل شاندیکی شوینەوارناسی بۆ زنجیرلی لە باکووری کوردستان داوەت دە کریت بۆ ئەوێ هەر لەو ناوچەیه کۆمەلێک دەقی کوردی کۆ بکاتەو بە دیالیکتی کوردی کورمانجی و زازاکی. دواتر بەرھەمی ئەم کارە لە سالی ۱۹۰۳ بە دوو بەرگ لە ئەلمانیا بڵاو دەکاتەو. لە تیۆ ئەم دەقانه چەند دەقیکی کورمانجی بۆ زازاکی تەرجمە کراوە، لە گەل دەقیکی کورتی چیرۆک بە زازاکی بە ناوی (حیکایەتی ئیبراهیم پاشا، لەفری زازا) کە ئەم دەقە لە ھاوڕێیەکی لە دیمەشق کە ناوی عومەر عەلی کۆسا بوو وەرگرتوو، هەر لەم دوو بەرگە بڵاوی کردوو تەو. (لۆکۆک، ۲۰۰۷: ۲۰) وە ک پی دە چیت ئەم دەقە هی ناوچەى کۆسای نزیك سۆرە ک بوو.

لە سەرەتای سەدەى بیستەم ئۆسکار مان Oskar Mann لیکۆلینەو یەکی مەیدانی لەسەر زازاکی دە کات، کە گرنگترین شیکردنەو بوو بۆ زازاکی. دواى وەفاتى ئۆسکار مان، کارل ھادانک Karl Hadank کارەکانى وی تەواو دەکات و لە سالی ۱۹۳۲ لە کتیبیکدا بە ئەلمانی بڵاوی دەکاتەو (Hadank, 1932). ئەم لیکۆلینەو مەیدانییە بە یەکیک لە کارە ورد و گرنگەکان دادەنریت کە لەسەر زازاکی کرایت لەو سەردەمە، لە رێزمان و پستەسازى کۆلیۆتەو و وشەکانى زازاکی لە گەل زمانە ئێرانییە کان و غەیری ئێرانییەکان بەراورد کردوو و بنزەرەکانى زازاکیشى لە یەک جودا کردوو تەو. لە ئەنجامی توێژینەو کە ئۆسکار مان دەگاتە ئەو ئەنجامە کە دملی (زازاکی) زاریکی زمانی کوردی نییە و ھادانک (مان - ھادانک ۱۹۳۲) یش پێی وایە ناوی دملی جینگۆرکیکی چەند دەنگیکى ناوی (دەیلەمی Daylemi) یە، ئەمەش ئامازەیه بۆ ناوچەى دەیلەمیەکان لە باشووری کەنارەکانى دەریای خەزەر (قەزوین)، واتە دملی یان زازاکی ریشەى دەگەریتەو بۆ زمانەکانى ئەو ناوچەیه (Todd, 2008:V-VI).

دواى ئەم توێژینەو یە (مان - ھادانک) لە دواى نیوێ دوو مەى سەدەى بیستەم ھەتا ئەمڕۆ لە ئەدەبیاتی پۆژەھەلاتناسی ئەوروپی و پووسی، کاتیک لەسەر ئەم زارە دەوین وە ک زمانیکى سەربەخۆ ناوی دەبن، ناسنامەى کوردبوونی لێ دامالراو و چیدی بە زاریکی زمانی کوردی دانانریت.

لە تیوان سالی ۱۹۸۳ تا ۱۹۸۵ تیری لین تۆد Terry Lynn Todd رێزمانیکى زازاکی دەنووسیتەو بە ناوی (A grammar of Dimili, also known as Zaza) کە توێژینەو کەى تیزی دکتۆرا بوو. کەرەستە

ى ئەم تويزينهويهى له گهنجىكى بيست سالى وهگرتهوه كه خهلكى گونديك بوو له ۴۵ كلیمه تری باكوورى سوره ك، ئەو گهنجه زمانه كهى به پاراوى ماوه و تىكه ل به وشه ى توركى نه بووه. ده قى كه رهسته ى زمانه كهى ريكورد كردهوه و پاشان خستويه ته سهر كاغز و تويزينهويه ى له سهر كردهوه و ريزمانه كهى نووسيوه ته وه له رووى دهنگسازى و پىكهاته ى وشه و گورانه كانى كه به سهريدا ديت، له گهل شىكردهويه ى پىكهاته ى فريز و رسته، له كو تاييه كهى چهند ده قىكى دملى (زازاكى) ته رجه مه ى ئىنگلىزى كردهوه، له گهل فرههنگوكى وشه ى دملى و ته رجه مه ى به ئىنگلىزى (Todd, 2008:VII)، تود پى وايه سهره پراى ئەو ئە نجامه ى كه له تويزينهويه ى (مان - هادانك) به دهست هاتوه كه ده لىن دملى كوردى نيه، به لام ناخپوه رانى دملى له لايه ى دهروونى و كۆمه لايه ى و كولتورى و ئابوورى و سياسى خويان به كورد ده زانن (Todd, 2008:VI).

دواى ئەم كتيبه ريزمانيه، لودفيك پاول Ludwig Paul له سالى ۱۹۹۸ تويزينهويه ى كهى زمانه وانى سه باره ت به زازاكى بلاو ده كاته وه كه تيدا له رووى دهنگسازى و وشه سازى به راوردى زمانه ئيرانيه كانى باكوورى روظناوا ده كات، وه ك زمانه كانى گيله كى، سيمنانى، نازهرى، تالشى له گهل گورانى و زازاكى، روونى ده كاته وه كه ئەم زمانانه هه موو پىكه وه هاو رپيشه ن و سهر به باكوورى روظناوا ى زمانه ئيرانيه كانن. ده يه وى له كو تاييدا ئەوه سه لمينيت كه زازاكان و گورانه كان ئەسليان ده چيته وه بو ناوچه ى ده ربا ى خه زه ر، ههروه ها پى وايه زازا و گوران له سهرده مى لووتكه ى ده سه لاتی ئيمپراتوريه تى پارتى (ئەشكانى) يه كان بو شوينى ئيستايان كوچيان كرد بيت (Paul, 1998:174). دواى ئەم كارانه، له چهند ده يه ى رابردودا روظه لاتاسى به زمانى جياوازى ئەوروپى له سهر پرسى زازا و زمانه كه يان نووسيوه، زوربه يان له رووى زمانه وانيه وه جهخت له سهر ئەوه ده كه نه وه كه زازاكى كوردى نيه و زازاش گروپىكى ئەتيكى جياوازن نابى كورد بن. زوربه شيان به يى ليكو ليه وه نامازه به كاره كانى روظه لاتاسى پيش خويان ده دهن وه ك تيزىكى زانستى سه باره ت به ئەسلى زازا و زاره كه يان ئەم بوچوونه دووباره ده كه نه وه، به لام هه نديكيان وه ك تيرى لين تود كه له سه ره وه نامازه ى پى درا، پى وايه زازا به نه ته وه كوردن ئەمه هه رچه نده زاره كه يان جياوازى له گهل زاره كانى ديكه ى كورديدا هه يه. ئەم ميتوده له كار كردن و تويزينهويه لاي ئەوروپيه كان له سهر زازا و گوران له ماوه ى سه ده ى رابردوو وه هه تا ئيستا هه ر به رده وامه و وه ك ميتوديكى زانستى كارى پى ده كرى و هاتوه بو ناو ليكو ليه وه كانى هه نديك له زازاكان و ئەوانيش بانگه شه ى ئەوه ده كه ن كه زازاكى كوردى نيه.

زازاکی زاره یان زمان؟

بۆ وه لامدانه وهی ئەم پرسیاره که ئەم توێژینه وهی بۆ تهرخان کراوه، ئەم باسه پێویسته له روانگه ی زمانه وانیه کۆمه لایه تی شیکردنه وهی بۆ بکه ین و ئەنجامیکی دروست و زانستی به ده ست بێنن که دوور بیت له روانگه یه کی لایه نگیرانه ی نازانستی. وه ک له پیندا ناماژه ی پێ درا له زۆربه ی ئەو کتیبانه ی که له لایه ن کوردنسه ئەورووبیه کان له باره ی زازاکانه وه نووسراون، زازاکی به زمانیکی سه ربه خۆ داده تین که سه ر به زمانه ئێرانییه کانی باکووری رۆژئاوا یه، و زازاکانیش وه ک گروپیکی ئەتیککی سه ربه خۆ ناو ده بن.¹ ئە مرۆش له نیو زازاکان به هۆکاری جیاواز به تایه ت له دوای هه شتا کانی سه ده ی بیسته م، هه ندیک له زازاکان بانگه شه ی ئەوه ده که ن که زازاکی زاریکی زمانی کوردی نییه، به لکو زمانیکی سه ربه خۆ یه.

له م به شه هه ول ده ده ین جیاوازیی زار و زمان روون بکه ینه وه، هه روه ها پێوه ره کانی جودا کردنه وه ی زار و زمان ده ستیشان بکه ین بۆ ئەوه ی له رووی زمانه وانیه کۆمه لایه تیه وه بۆ ئەم پرسه زمانیه ئەنجامیکی راست و دروست به ده ست بێنن.

جودا کردنه وه ی زار له زمان باهه تیککی ئالۆزی زمانه وانیه تا ئیستاش به پێوه زمانه وانیه کان ئەم کیشه یه یه کلا نه کراوه ته وه وه ک پێوه ری له یه ککه یشتن و له یه ککه یشتنی دوو شیوه زمان یان پێوه ری نزیک یان وه کیه کی پیکهاته ی دوو شیوه زمان له گه ل یه ک. که ئەم پێوه رانه بۆ زۆرێک له زاره کانی زمانی نه ته وه کان چه ند پێوه ریکی نه شیوا و نه گونجاون بۆ جودا کردنه وه ی زار له زمان، بۆیه زمانه وانان پێیان وایه جودا کردنه وه ی زار له زمان له ده ره وه ی پێوه ره زمانه وانیه کانه و پرسیکی کۆمه لایه تی و سیاسی و کولتوریه. (Chambers & Trudgill, 1998:4-5) زاره کانی هه موو زمانیک کۆمه لایه تیک تایه ته مندی پێمانی و ده نگیازی و وشه سازی هه یه، هه ندیک جار دوو زاری زمانیک به راده یه ک له یه ک جیاوازن، به زه حمه ت له یه ک تیده گه ن. بۆیه ئەگه ر به پێوه ره زمانه وانیه کان بیت، زۆرێک له زاره کانی دنیا ده یی به زمان حیساب بکرین.

له تیوان زار و زمان کۆمه لایه تیک په هه ندی کۆمه لایه تی و کولتوری و سیاسی هه یه رۆلیان له ده ستیشان کردی ناسنامه یان هه یه و سنووری نه ته وه یی ئاخپوه رانی دیار ده کات، له هه ندیک شوین به یه که وه یان گری ده دات له هه ندیک شوینی دی له یه کیان جودا ده کاته وه. ئەمه سه ره رای ئەوه ی ئاخپوه رانی ئەو

1- هاوکات به هۆی هاوریشه یی زازا و گۆران - هه ورامی له گه ل یه ک، رۆژه لاتاسان گۆران و هه ورامیش به هه مان پێوه ری زمانه وانیه ی له زمانی کوردی داده برن و له ده ره وه ی زاره کانی زمانی کوردی پۆلێیان ده کهن، چونکه به کوردیان نازانن.

شىوه زمانهش رۇلىكى گىرنگيان ههيه كه خۇيان برپار دهدهن كه ئەو زمانهى قسهى يى دەكەن سەر به چ زمانىكه و خۇشيان سەر به چ نهتهويه كن. بۇيه هەر لهم روانگهوه بۇ دهستىشانكردن ناسنامهى زازا و زمانه كهيان كۆمهلىك پرسى مېژووى و كۆمهلايهتى و فهرهنگى و مهزههبي و سياسى دېنه تيو باسه كه و رۇليان دهبيت لهوى كه ئەم شىوه زمانه سەر به كام زمان و كام نهتهويه. له پرووى مېژووييهوه وهك له سهرهوه ئاماژهى پىدرا به درىژاي مېژوو، زازكان به ههموو ناوه جياوازه كانيان وهك زازا و دملى و كرمانج و كرد، پىكهاتهيه كى كورد بوون و زاره كهشيان به زارىكى كوردى دائراوه. له هېچ سهردهمىكى مېژوودا هېچ ئاماژه بهك نيه زازا بخاته دهرهوهى پىكهاته كاني نهتهويه كورد، تهنانت له كارى رۇژهه لاتتاسيشدا له نيوهى دووهمى سهدى نۆزدهمدا، يه كهم كه سىك كه كارى له سهر دهقى زازا كى كردوه پىوتەر لىخ زازاى به پىكهاتهيه كى كوردى داناوه له پال پىكهاته كاني دى. بهلام له كاره كاني دواترى رۇژهه لاتتاسى له سهره تاكاني سهدى بيستم ئەم كيشهيه هاته گۆرى وهك له سهرهوه ئاماژهى پىدرا كه به پى پىوهره زمانهوانيه كان زازا كى وهك زارىكى زمانى كوردى جودا كرايهوه، وهك زمانىكى سهرهخۇى زمانه ئىرانيه كاني باكوورى رۇژئاوا پۇلين كرا.

ئوهوى مايهى سهرنجدانه له كارى رۇژهه لاتتاسان ئەوان له پرسى جودا كوردنهوى زار و زمان تهنيا له روانگهيه كى زمانهوانى پتهيهوه به دواى ره گورپيشهى زمانه كه يان زاره كه دا گهراون. توژينهوه كانيان بۇ زمانى كوردى له بهراوردكارى دوو زمان و دوو زاردا، روانگهيه كى وهسفى مېژووى بووه به شىوهى داياكرۇنىك (گهشه كوردى زمان به تپهه پىوونى كات)، زياتر ره چاوكردنى گۆراني مېژووى دهنگ بووه له زمان و زاره كاندا كه ههموو زمانهوانه رۇژئاوايه كان لهم روانگه زمانهوانيه سهبرى جياوازي زار و زمانيان كردوه، لايه نه كۆمهلايهتى و مېژووى و كولتورى ئاخپه رانيان ره چاوه نه كردوه، ههر بۇيه كاتيك به راوردى گۆران - ههورامى له گهله كوردى ناوه ندىيان كردوه ده بىنين مېژووى گۆراني دهنگى تىوان ئەم دوو زاره هاوكات و وهك يهك نيه، ههر دوو زار به دوو رهوتى جياوازي گۆراني دهنگى تپهه پىون، بۇيه به كسهر بانگه شهى ئهويهان كرد كه ئەم دوو زاره له يهك ريشهوه نههاتون و خزمایه تيان له گهله زمانىكى دى ههيه كه له دهرهوهى گۆرانه دهنگيه كاني زمانى كورديه، .. بهم پيه بهراوردى زازا كى و ههوراميان كردوه له گهله گۆراني دهنگى زار و زمانه كاني دهرياي خه زهر: گيله كى، مازنده رانى، سىمنانى، تالشى، .. ده بىنين ئەم دوو زاره كورديه له پرووى گۆراني دهنگى و گهشه كوردى سيستمى دهنگسازى له گهله زمانه كاني ئەو ههر يمه يهك ريشهى ههيه، بۇيه دواى ئهوه يه كسهر برپاريان دا كه ئەمانه له ريشه دا كوردى نين، ده چنهوه

سهه کۆمهله زمانیکی دی که له ناوچهیه کی دیکهوه بو ئهه ناوچهیه ئیستایان له کوردستان کۆچیان کردوهه. ئهه جۆره تیروانینه بو زمان و زار روانگهیه کی زالی رۆژهه لاتتاسی ئهه وروپی بووه بو ناساندنی زاره کوردییه کان و دهستیناشانکردنی ناسنامهی زمانی کوردی. ههه لهسهه ههه مان پیرهه زمانی، زمانه واتیکه وه ک دهقیقه مه که نزی کاتیک بهه اوردی کوردی باکوور له گهه کوردی ناوهندی ده کات پیی وایه نه ک ههه زازاکی و ههه ورامی کوردی نین، بهه لکو ئهه دوو زاره سههه کیههش نابی پیکهوه سههه به یه ک زمان بن. لهه روانگهیه خهسلهتی جیاکهه وهه زمانی یه کیتی سیسته می دهه ننگسازیه (گۆرانی دهه نگی) یان وردتر گۆرانی وشهسازیه (مۆرفۆلۆجی) یه، زۆر کهه ئاماژه بهه ریزمان دراوه (Hassanpour, 2012: 51). ئهه روانگه رۆژهه لاتتاسیه ئهه وروپیه، که بهه میتۆدی زانستی ناسراوه لهه تیرۆ زانکۆکانی ئهه وروپا و تیرۆهه رانی زمانه وانی بلاو بووه وه، دواتر بو بهه روانگهیه ههه ندیک لهه رۆشنیرانی کوردیش لهه ناخپهه رانی زاره کوردییه کان کهه بلین زاره کهه ی ئیمه بهه ئهسل کوردی نییه و زمانیکی سههه بهه خۆیه. لهه ههه مان کاتدا ئهه روانگه زمانه وانییه بهه هانهیه کیش بووه بهه دهستی داگیرکهه رانی کوردستان بو ئهه وهه نهتهه وهه ی کورد و زمانه کهه ی زیاتر پهه رتهه وازه بهه کن و بلین کوردی زمان نییه، بهه لکو کۆمهله زمانیکه و ههه چیان ناخپهه وهه سههه یه ک، ههه وهه ها کوردیش نه تهه وهه نییه، چونکه یه ک زمانی هاوبهه شی بو قسه کردن و نووسین نییه. ههه ئهه روانگه زمانه وانییه دپته تیرۆ ههه ندیک لهه رۆشنیرانی زازا کهه ههه مان بۆچوونی رۆژهه لاتتاسی سههه بهه رتهه بهه زاره کهه یان دووباره بهه نهه وهه. لهه روهه وهه دوو بۆچوون هاته کایه وه: نهتهه وهه خوازه کورده کان (که بهه شیکی زۆری زازاشیان لهه گهه له) زازاکی بهه زاریکی زمانی کوردی داده تین، بهه لام لهه بهه رانهه ر ئهه مه زازا نهتهه وهه خوازه کان ئهه بۆچوونه پهه رتهه ده کهه نهه وه، زازاکی بهه زمانیکی سههه بهه خۆی زمانه ئیرانییه کان داده تین و زازاش بهه نهتهه وهه یه کی سههه بهه خۆ داده تین.

زازا نهتهه وهه خوازه کان پینان وایه کورد وهه ک نهتهه وهه و کوردی وهه ک زمان دوو چهه مکی گشتین، نهتهه وهه یه ک نییه بهه یه ک گروپی ئهه تیکه پیی بگوتری کورد، بهه لکو چهه ند گروپیکه ئهه تیکه یه وهه ک کورمانج، زازا، سۆران، گۆران و بهه چهه ند شیوهه زمانی جیاواز قسه دهه کن، که لهه ژیر ناوی کورد کۆبوونه وهه یه ک زمانی کوردی سههه رانهه ریش نییه کهه ههه موو کورد قسه ی پی بکات، بهه لکو ههه ر یه ک لهه گروپانه بهه شیوهه زمانیکی قسه دهه کن که بهه ریزمانیش لهه یه ک جیاوازن. بۆیه چهه ند زمانیکی کوردی ههه یه وهه ک کورمانجی و سۆرانی، کهه واته چۆن دهه بیت زازاکی زاریکی بیت لهه زمانیکی کهه نییه (Eker:3).

ئهه روانگه زمانه وانییه کۆمهله ئیک ئیشکالیهتی ههه یه، زمان تهه نیا لهه روانگهیه جیاوازییه ریزمانی و دهه نگیسازیه و وشهسازیه کانهه وهه سههه ر دهه کات، که ئهه جیاوازییانهه ش بۆی ههه یه لهه تیرۆ زاره کانی زمانیکی دهه

بیت، تهنانت له تیوان هەر دوو زاری سهره کبی کوردی باکوور و ناوه نیشدا ههیه، رهه نده کۆمه لایه تی و میژووی و سیاسییه کان ره چاو ناکات که ئەم زارانه به درێژایی میژوو به شیک بوون له زمانی کوردی و ناخپوه رانیسی کۆمه لیک په یوه ندیی هاوبهش به یه که وه یان گری دعات وه ک میژوو و نه ته وه و کولتوریکی هاوبهش و مه سه له یه کی سیاسی هاوبهش، واته له رووی سیاسییه وه ناخپوه رانی سهر به یه ک مه سه له ی نه ته وه یی و خاک و یه ک چاره نووسی هاوبهشیان هه یه. ئەم جۆره روانگه یه بۆ زمان و زار ئەو لایه نه کولتوری و سیاسی و میژووییه ره چاو ناکات که ئەو کۆمه له خه لکه پیکه وه هه یانه، به هۆی چهند گۆرانیکیکی دهنگی و وشه سازی که له تیوان دوو زاری کوردیدا هه یه، به ئاسانی ئەو هه موو تایه تمه ندیییه که ناخپوه رانی به یه که وه هه یانه داده پچریت و له یه کیان جودا ده کاته وه، ئەم روانگه زمانه وانییه ته نیا ئەو چه ند جیاوازییه ره چاو ده کات و لایه نی زمانه وانی کۆمه لایه تی فه رامۆش کردوو.

بوونی گروپی ئەتیککی جیاواز له تیو نه ته وه یه ک به زاری جیاواز و ئاین و مه زه به یی جیاواز له نیو زۆربه ی نه ته وه کانی دنیا تایه تمه ندیییه کی باوی نه ته وه کانه، به تایه ت نه ته وه یه ک که هیشتا له بهر هۆکاری سیاسی و ئابووری، ده رفه تی ئەوه ی بۆ هه لئه که وتوو له قه واره یه کی سیاسی کۆ بیته وه و یه ک زمانی هاوبهشی هه بیت. نه ته وه ی عه رب به ده یان گروپی ئەتیککی به زاری جیاواز و دین و مه زه به یی جیاواز تیدا یه و هه مووشیان خۆیان به عه رب ده زانن.

هیچ گومان له وه دا نییه که زازاکی و هه ورامی له زۆر رووه وه تایه تمه ندیی زاریکی کۆن (نارکایک) ی ئیرانی ناوه ندییان تیدا یه، که ریشه ی هاوبهشی له گه ل زمانه ئیرانییه کانی دیکه ی باکووری رۆژئاوا هه یه، وه ک زمانه ئیرانییه کانی ده ربای خه زه ر، ئەگه ر له هه ندیک لایه نی وشه سازی کۆمه لیک خالی هاوبهشی له گه ل ئەو زمانانه هه بیت، به لام به ریزمان و فه ره هه نگۆکی وشه و سیسته می ده نگساز، زیاتر له گه ل زا ره کوردیه کانی دی نزیکه، که له ئەنجامی پیکه وه ژیا نی زازا و گۆران و هه ورامی و کورمانج و له ک و لوپ، له ماوه ی هه زاران سال، هه موو زا ره کان رهنگی یه کدیان وه رگرتوو و به ریزمان و فه ره هه نگۆکی وشه له یه ک نزیک بوونه وه، هه موو زا ره کانیش پیکه وه ناسنامه ی زمانیککی هاوبهشیان بۆ کورد پیک هیناوه که زمانی کوردیه. سه باره ت به م لایه نه ی زمان رۆی هاریس ده لیت: پیکه هینانی زمان به ته نیا چهند سیسته میکی هیمما زمانیه کان نییه، به لکو پرۆسه یه کی بنچینه ییه که مرۆفه کان له ریی زمانه وه ناسنامه ی کولتوری خۆیان و ئەو کۆمه لگه یه ی له سه ر بنیات ده تین که ئینتیمایان بۆی هه یه (Harris, 1980: preface). هه ر له م روانگه وه زمانیه، کۆمه لگه ی کوردی که به درێژایی میژوو له تیوان کورمانج و زازا

کیشه‌یه‌ی زمان و زاری نه‌بووه، چونکه له‌م روانگه کۆمه‌لایتییه‌وه له‌ زمانیان روانیوه نه‌ک له‌ روانگه‌ی جیاوازییه‌ ده‌نگی و ریزمانییه‌ کان.

کیشه‌یه‌کی دیکه‌ی زار و زمان که‌ لای هه‌ندی‌ک له‌ ناخیوه‌رانی ئەم زارانه‌ هه‌یه، بییان وایه‌ ئە‌گه‌ر شیوه‌ زمانه‌که‌یان به‌ زار دانرا ئە‌وا له‌ پله‌وپایه‌ی شیوه‌ زمانه‌که‌یان که‌م ده‌کاته‌وه، بۆیه‌ پیوسته‌ ئە‌ویش هه‌ر به‌ زمان ناو بیری‌ت که‌ هیچی له‌ زاریکی دیکه‌ی کوردی که‌متر نییه‌. ئە‌م بۆ‌چوونه‌ له‌ پرووی تیگه‌یشتن له‌ په‌یوه‌ندی تیوان زار و زمان زۆر هه‌ژاره‌. هه‌موو زمانیک له‌ زار ده‌ست پێ ده‌کات و گه‌شه‌ ده‌کات و به‌ ستاندار ده‌ کریت و وه‌ک زمانیکی بالاده‌ست کاری پێ ده‌کریت، ته‌نانه‌ت ئە‌و زاره‌ کوردیانه‌ش که‌ گه‌شه‌یان کردووه‌ وه‌ک زمانی هاوبه‌ش له‌ دوو به‌شی کوردستان به‌ کار دین، که‌ زاری کوردی باکوور و زاری کوردی ناوه‌ندییه‌، ئە‌مانه‌ش دوو زارن، دوو زمان نین، به‌لام دوو زاری ستاندارد و بالاده‌ستن که‌ له‌ زمانه‌ وانی پێی ده‌گوتریت superstratum ئە‌و زاره‌ بالاده‌سته‌یه‌ له‌ پرووی زۆری ژماره‌ی ناخیوه‌رانیان و به‌ کاره‌ینانه‌وه‌ له‌ زاره‌ کانی دیکه‌ی وه‌ک هه‌ورامی و زازاکی ژماره‌ی ناخیوه‌رانیان زیاتره‌، هه‌ره‌ها ئە‌و دوو زاره‌ له‌ پرووی گه‌شه‌کردن و پیشکەوتنه‌وه‌ ده‌رفه‌تی زیاتریان بۆ په‌خساوه‌، بوونی ئە‌م دوو زاره‌ بالاده‌سته‌، له‌ پله‌ و پایه‌ی زاره‌ کانی دی که‌م ناکاته‌وه‌، زاره‌ کانی دیکه‌ش به‌پێی فه‌واره‌ی خۆیان وه‌ک زاری substratum ده‌ کریت پۆلی خۆیان هه‌بیت له‌ ناوچه‌ی خۆیان گه‌شه‌ بکه‌ن و به‌ ستاندارد بکری‌ن. ئە‌م تایه‌تمه‌ندییه‌ زمانیه‌ له‌ دنیای هه‌موو زاره‌ کان و زمانه‌کاندا هه‌یه‌، زاریک زۆری پێ نووسراوه‌ و پله‌وپایه‌ی به‌رزتره‌ له‌ زاریکی دی که‌متری پێ نووسراوه‌.

له‌به‌ر رۆشنایی ئە‌م روونکردنه‌وانه‌، ناساندنی زازاکی به‌ زمان له‌ رووی ناسنامه‌وه‌ واته‌ ئە‌م شیوه‌ زمانه‌ سه‌ ره‌به‌خۆیه‌ چیدی به‌شیک نییه‌ له‌ زمانی کوردی و ناخیوه‌رانییه‌ی له‌ پرووی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌وه‌ سه‌ره‌به‌خۆن، به‌لام به‌پێی پیوه‌ره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ کان و میژووویه‌ کان و فه‌ره‌ه‌نگیه‌ کان زازا پیکه‌اته‌یه‌کی کوردن، هه‌ر بۆیه‌ زاره‌که‌شیان سه‌ره‌پای ئە‌و چه‌ند جیاوازییه‌ زمانه‌وانیه‌ که‌ هه‌به‌ له‌ گه‌ل زاره‌ کوردیه‌ کانی دیکه‌وه‌، هه‌ر به‌ زاریکی زمانی کوردی داده‌نری‌ت.

شوینی زازاکی له‌ نیو زاره‌ کوردیه‌کاندا

زازاکی لای هه‌موو زمانه‌وان و نووسه‌رانی کورد له‌ دابه‌شکردنی زاره‌ کوردیه‌کاندا به‌ یه‌کیک له‌ زاره‌ کوردیه‌کان دانراوه‌، له‌ زۆربه‌ی دابه‌شکردنه‌کانیش به‌ بنزاریکی زاری گۆران دانراوه‌. هیچ گومان له‌وه‌دا نییه‌ که‌ زازاکی به‌ ئاسته‌ کانی زمان ده‌چیته‌وه‌ سه‌ر ئە‌و کۆمه‌له‌ زاره‌ی که‌ له‌ باشوور و رۆژه‌لاتی کوردستان

به زاری کوردیی گۆران- هه‌ورامی ناسراوه، ههر بۆیه له زۆریه‌ی پۆلینکردنه‌کان له ژێر ناوی گۆران دانراوه، ئەمه له کاتیکیدا هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی ته‌تییکی و عه‌شیره‌تی له‌ تێوان ئاخێوه‌رانی ئەم دوو زاوه‌دا نییه، به‌لام له‌به‌ر نزیکیی پیکهاته‌ی زمان به‌ گۆران ناویان بردوو. ئاخێوه‌رانی زازاکی هه‌رگیز به‌ گۆران نه‌ناسراون. بۆیه‌ ناییت زاوه‌که‌شیان بخه‌ریته‌ ژێر ناوی گۆرانوه، پێویسته‌ وه‌ک زاریکی سه‌ربه‌خۆ له‌ به‌رانبه‌ر گۆران ناوی بیت.

به‌ هۆی په‌رته‌وازه‌بوونی زازا له‌ باکووری کوردستان و دوورکه‌وته‌وه‌یان له‌ یه‌ک هه‌روه‌ها قه‌ده‌غه‌بوونی زمانه‌که‌یان له‌ تورکیا، جیاوازی له‌هه‌جیه‌ی له‌ تێوان ناوچه‌ جیاوازه‌کانی زازاکان په‌یدا بووه، کاتیک زازایه‌کی ده‌رسیم له‌ گه‌ل زازایه‌کی خه‌ریپت ده‌گه‌ن به‌ یه‌ک به‌ هۆی جیاوازی ته‌کسینت و له‌هه‌جیه‌ی باش له‌ یه‌ک تی ناگه‌ن، بۆیه‌ له‌ تێوان ئاخێوه‌رانی بنزازه‌کانی یه‌ک زاریش هه‌ندیک جار له‌یه‌گه‌یه‌شتن سه‌خته. زازاکی که‌ له‌ گه‌ل کوردیی باکوور (کورمانجی) له‌ پرووی پیکهاته‌وه‌ جیاوازن، به‌لام به‌ ریشه‌ی وشه‌ی هاوبه‌ش له‌ یه‌ک نزیکن. زۆریه‌ی زازاکان ده‌توانن به‌ کوردیی باکوور بدوین، چونکه‌ له‌ باکوور، کورمانجی یان کوردیی باکوور زاریکی بالاده‌سته و هاوبه‌شه‌ بۆ کورد، به‌لام به‌ ده‌گه‌من کوردیی کورمانج به‌ زازاکی قسه‌ ده‌ کات. وه‌ک هه‌مان ئەو بارودۆخه‌ زمانیه‌ که‌ له‌ باشوور هه‌یه‌ له‌ تێوان ئاخێوه‌رانی هه‌ورامی و کوردیی ناوه‌ندی، هه‌موو ئاخێوه‌رانی هه‌ورامی به‌ کوردیی ناوه‌ندی قسه‌ ده‌ که‌ن وه‌ک زاریکی ستاندارد و بالاده‌ست له‌ باشوور، به‌لام به‌ ده‌گه‌من کوردیی ئاخێوه‌ری کوردیی ناوه‌ندی به‌ هه‌ورامی قسه‌ ده‌ کات. زازاکی له‌ پرووی جیاوازی له‌هه‌جیه‌وه‌ سه‌ بنزاری جیاوازی هه‌یه‌ که‌ ئەمانه‌ن:

۱. زازاکی باکوور (کورمانجی) که‌ له‌م ناوچه‌ قسه‌ی پێ ده‌ کری: ده‌رسیم، قۆچگیری، وارتنو.
۲. زازاکی ناوه‌ندی (کردکی) که‌ له‌م ناوچه‌ قسه‌ی پێ ده‌ کری: بینگۆل، ئەله‌ه‌زیز، پالو.
۳. زازاکی باشوور (دملکی) له‌م ناوچه‌ قسه‌ی پێ ده‌ کری: سۆره‌ک، جه‌رمک، گه‌رگه‌ر (Seyarî, 2014:17).

زازاکی باکوور، زازا عه‌له‌وییه‌کان پێی ده‌دوین، به‌لام هه‌ردوو زازاکی ناوه‌ندی و باشوور، زازای موسلمانانی سوننی پێی ده‌دوین. له‌م توێژینه‌وه‌یه‌ دابه‌شکردتیکی نوێ بۆ زاوه‌کان کراوه و زازاکی له‌ گۆران جودا کراوه ته‌وه و بنزازه‌کانیشی دیاری کراوه:

زاری کوردیی گۆران - زازا، دوو کۆمه‌له‌ زاری کوردی ده‌گرێته‌وه‌ که‌ ئەمانه‌ن:

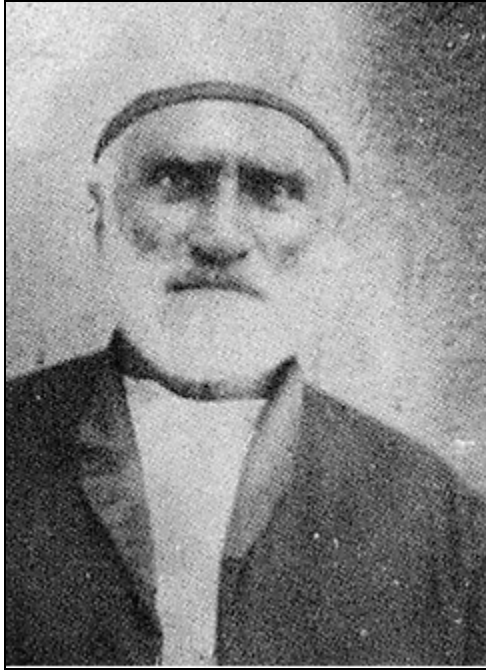
کوردیی گۆرانی - هه‌ورامی: چه‌ند بنزار و شیوه‌زاریکی هه‌یه: هه‌ورامی، ماچۆ، باجه‌لانی، شه‌به‌کی.
زاری کوردیی زازاکی: چه‌ند بنزار و شیوه‌زاریکی هه‌یه: کورمانجی، کردکی، دملکی.

میژووی ئەدهبیات به کوردیی زازاکی

له رووی نووسراوی ئەدهبی به زازاکی به پیچەوانەیی زاری کوردیی گۆران که ئەدهبیاتیکی دەولەمەندی کلاسیکی کوردی پێ نووسراوەتەوه، بەلام زازاکی به دەگمەن نەبیت هیچ دەقیکی ئەدهبی وه ک شیعریان پەخشانی پێ نەنووسراوه. هەتا کۆتایی سەدهی نۆزدهم تەنیا یەک مەلوودنامە به شیعەر به زازاکی نووسراوه. زازاکیش وه ک هەندیک زاری دیکەیی کوردی ئەدهبیکی زاره کی بووه و ئەدهبی نووسراوی نەبووه. دەستیکی دەقی نووسراوی ئەم زاره مەلوودنامە بووه، که تا ئیستا هەوت مەلوودنامە به زازاکی نووسراون، هە تا سالی ۱۹۶۰ تەنیا دوو مەلوودنامە هەبووه: یەکه میان له کۆتایی سەدهی نۆزدهم له لایەن ئەحمەدی خاسی (۱۸۶۷ - ۱۹۵۱) نووسراوه به شیعەر که ئەوسا موفتی شاری لیجه بووه له نزیک دیاربه کر. ئەم مە لوودنامەیه ناوی (مەلوودنامەیی کردکی) بووه، له سالی ۱۸۹۹ له دیاربه کر به چاپی بەردین ۴۰۰ دانەیی لێ چاپ کراوه. ئەم مەلوودنامەیه به شیوه زاری زازاکی ناوچهی لیجه نووسراوه که به کردکی ناسراوه، ۳۸۰ به یته (Uzun, 2017). ئەمەیی خوارهوه چەند دەقیکی ئەم مەلوودنامەیه که له ریتووسی کوردی - لاتینییهوه خراوه ته سەر ریتووسی کوردی - عەرەبی:

رازقی عامان و خاسان پیا کهنا
کیبر و مەدح و فەخری پیرۆ تۆری بی
لا به لێ نیری حیسابان چەندی ما
ما سەرا ره بی، تی زانی فینه نی
پوورەش و زەرسیاھی زە هی هەسان
واجیبو بی شوبهه ئانجی هەقی تو
دەست و لنگ و پیا به ئەعزائی بینان
گەر ئەزەل را تا ئەبەد ما زکری تو

ئەز ب بیسمیلاهی ئیتیدا کهنا
ره بی هەمد و شوکری ئانجاخ تۆری بی
چەندە ره بی ما سیوا بی هەمدی ما
هەمد و شوکری تو ئەدا قەت نیه نی
حالی میسکین و فەقیر و ناقسان
هەر نەفس دە فاجی هەمد و شوکری تو
مانه تۆ ئینه سەر و شوکری چمان
که ی یه نو جا ره بی، هەقی شوکری تو

ئەحمەدی خاسی

دەستووسی مەولوودنامەیی ئەحمەدی خاسی

مەولوودنامەیی دووهم لە لایەن عوسمان ئەفەندیی بابژ (۱۸۵۲- ۱۹۲۹) بە شیعەر نووسراوە، موفتی شاری سۆرەک بوو. ئەم دەقە بە بنزاری دملکییە و لە سالی ۱۹۰۶ نووسراوە لە ۲۰۴ شەشەیتی پیک دیت. دە ستووسی ئەم مەولوودنامەییە لە لایەن مەلا نەزیرەو دە کەوێتە دەست جەلادەت بەدرخان و ئەویش ئەم دە ستووسە ساغ دە کاتەو و لە دیمەشق لە سالی ۱۹۳۳ چاپ و بلاوی دە کاتەو.

بەشیک لە مەولوودنامەیی عوسمان ئەفەندیی بابژ: (فەرژ، ۲۰۲۱: ۱۸۳)

ب نامی واحیدی نو عەرد و ئازمین	ک ما دەست کەرد ب نو گروە
شما حەمدی خو ئەلایی ری بیارین	شەو و پۆژ قایدی ئەی د بقارین
پیغەمبەری ری سەلهواتی بوانین	تم و تم دەردی جی فەرد بنالین
مسالی نادنی زانی ت مەردم	ت جتیرینی، گروەیی توژی توخم
کە تو زانان ک نو دنیا سەنین ئو	بزاتیادنی جایی جوو نیو

هەردوو مەولوودنامە بە ئەلفیعی عەرەبی بوون. لە دواي ئەم دوو مەولوودنامەییە هەتا سالی ۱۹۶۰ هیچ دەقیکی دیکەیی نووسراوی زازاکی نەبوو، ئەمە دواي ئەو دەقی زازاکی لە پۆژنامەیی پۆژا نوو لە سالی ۱۹۶۳ بلاو بوونەتەو، جاروبار لێرە و لەویش چەند دەقیکی زازاکی بلاو بوونەتەو.

زازاکی له نیوان ئەسمیله بوون و بووژانه وه

له دواى قهدهغه کردنی زمانی کوردی له تورکیا ههتا سالی حهفتاکان، بیجگه لهم چهند مهلوودنامهیه هیچ ده قیکی دیکه ی زازاکی بهر چاو ناکهون، بویه زاره که لهم ماوهیه زیاتر بهره و پوکانه وه دهچیت، بهشیکی زوری زازاکانیش ئەسمیله دهن و به تورکی قسه ده کهن، بۆ قسه کردنیش زازاکی به پادهیه ک بهره و کزی دهروات، مهترسی ئەوهی لی ده کریت که له پاشهروژ بهره و مردن بجیت. له راپورتیکی یونسکودا هاتوه له سالی ۲۰۰۹ که زازاکی زمانیکه مهترسی فهوتانی لهسهره (Daily Sabah, 2015). له دواى سالانی ۱۹۷۰ ههول دهریت زازاکی به لاتینی بنوسریت لهسهر ههمان ئەو ئەلفیبیهی که جهلادهت بهدرخان له سالی ۱۹۳۱ بۆ کوردی باکور دایهتنبوو.

دواى ئەم چهند مهلوودنامهیه لیره و لهوی چهند وتاریک به زازاکی له گوڤار و رۆژنامه کان بلاو بوونه تهوه. دواتر له نیوان سالانی ۱۹۷۹ تا ۱۹۸۱ له تورکیا گوڤاریک به ناوی تیریژ Tirêj به به زازاکی و به ئە لفیبی لاتینی دهردهچیت، که گوڤاریکی ئەدهبی و کولتوری بوو، چوار ژماره ی لی بلاو بووه تهوه. که لهم گوڤاره محهمه د مالمیسائز رۆلیکی بهرچاوی هه بوو له نووسین به زازاکی. دواى کوده تا عهسکه ریه که ی تورکیا له سالی ۱۹۸۰، گوڤاره که داخرا (Lezgîn, 2010). لهم چوار ژمارهیه ی تیریژ چهند دهقی جۆراوجۆری زازاکی بلاو بوونه تهوه وه ک شاعر، چیرۆک، چیرۆکی خه یالی، پهند و قسه ی نهستهق و بابه تی ریزمان و مه تهل (Varol, 2015: 139-149).

دواى ئەوه هه ندیک له کوردی زازا ئاواره ی هه ندهران دهن و له ئەوروپا به تایهت له سوید و فه ره نسا ده گیرسینه وه، ژینگه یه کی له بار دیته پینش بۆ نووسین و بلاو کردنه وه به زازاکی، چهن دین کتیب و گوڤار به زازاکی دهرده کهن. له رۆژنامه ی ئارمانج و هیقی ئینستیتی کوردی پاریس، وتار به زازاکی بلاو بوونه تهوه . ههر دواى ئەوه له لایهن هه ندیک زازاوه کیشه ی ئەوهش هاته ئاراوه که زازا کورد نهن و نه ته وه یه کی سه ره خۆن.

له دواى سالی ۱۹۹۲ که له تورکیا قهدهغه لهسهر زمانی کوردی هه لگیرا، سه رده مینکی نوی دهستی پی کرد، ئیدی دواى ئەوه له ناو ولات و له دهر وه نووسین و چاپکراوی زازاکی دهستی پی کرده وه. له سالی ۱۹۹۶ کورده رۆشنیبه کانی دهر وه کۆمه له یه ک داده مزریتن به ناوی (گرووبا خه باته یا فاته یی Grûba Xebate Ya Vateyî)، مه لبه نده که یان له سوید بوو، ئەم رۆشنیبه دهست ده کهن به به ستاندارد کردنی زازاکی، له زمانیکی زاره کیه وه بۆ زمانیکی ستاندارد، سالیک دواتر گوڤاریک به ناوی فاته

دهرده كهن. ئەم گروپه ۳۸ كوردى رۆشنىبرى له شاره جياوازه كانى باكوورى كوردستانى له خو گرتووه، باوهريان وايه كه ده بى بوارى يه كسان بو ههموو زاره كان بره خستىت بو ئه وهى به ستاندارد بكرين و گه شه بكن. ههر ئەم گروپه رپنوسى زازاكى به ئەلفىيى لاتىنى بلاو ده كه نه وه، له گه ل ئاماده كردنى فەرھه نگیكى زازاكى - توركى. له ماوهى ۱۳ سال كار كردن له سەر ئەم فەرھه نگی، نزیك به ۱۲ ههزار وشه ی زازاكى و ئیدیۆم له م فەرھه نگی دا كۆ کرانه وه.

له باره ی بلاو كوردنه وه به زازاكى، ههر ئەم گروپه كارى باشیان نه نجام داوه، خانه یه كى بلاو كوردنه وه شیان له ئەسته نبول دامه زران دووه، هه تا سالى ۲۰۰۳، ۳۰ كتیبيان به زازاكى بلاو كوردنه وه. دواتریش ویساییتیک به ناوی زازاكى تیت داده مه زرین. بیجگه له م کارانه رۆژنامه ی ئازادیا وه لات وتاری به زازاكى بلاو ده کره وه (Lezgîn, 2010).

ژماره ی كتیبه چاپكراوه كان به زازاكى به رده وام له زیاد بووندايه، ئیستا نزیك به ۴۰۰ كتیبي زازاكى له بواری جياواز وه ك رۆمان، كورته چیرۆك، شاعر، فۆلكلۆر، فەرھه نگی، كتیبي مندالان بلاو بوونه ته وه. بیجگه له گۆڧارى فاته له گۆڧاره كانى دیکه ش وه ك وار، پیر، شه وچلا، نه وه پهل، ئه ورو، ئارییه، واره، تزا، .. تاد وتار به زازاكى بلاو بوونه ته وه. ئەو كتیبانه ی بلاو بوونه وه بابه تی جياواز له خو ده گرن: له بواری زمان و ئەلفی و فەرھه نگی ۲۰ كتیب و له بواری ریزمان ۱۲ كتیب بلاو بوونه وه. له بواری ئەده بیاتیش ئەم كتیبانه بلاو بوونه وه: شاعر ۴۶ كتیب، چیرۆك ۵۳ كتیب، رۆمان ۱۱ كتیب، بیوگرافی ۳ كتیب، هه فیه یفین ۳ كتیب، كتیبي په روه رده یی بو مندالان ۳۵ كتیب، كتیبي دینی ۲۳ كتیب، كتیبي ده رسی ۳ كتیب بو پولى ۵ و ۶ و ۷، بیره وه ری ۳ كتیب، بیلیوگرافیا ۲ كتیب. هه روه ها بلاو بوونه وه ی گۆڧار و رۆژنامه ش به زازاكى، (فهرۆژ، ۲۰۲۱: ۱۸۴) ئەمه سه ره پای بوونی كه نالی ته له فزیۆنى و رادیۆ به زازاكى.

به م پیه زازاكى له زماتیكى زاره كى، بى نووسراوى ئەده بی كه هیچ پله و پایه یه كى بو نووسین و ئەده بیات نه بوو، هه روه ها به رپگه وه ش بوو به ره و مردن، له ماوه ی ۲۰ - ۳۰ سال كار كردن بو زاره كه به هه ول و كۆششى رۆشنىبره زازاكان، زازاكى بوو به زاریكى ستانداردى كوردی و خاوه ن به ره مه می چاپكراو.

له لایه كى دیکه وه له بواری خویندنى كۆرسی سه ره تایی به زازاكى و خویندنى ئەكادیمی زمان و ئەده بیاتی زازاكى هه نگاویكى باشی هه لئناوه. له زانكۆی بینگۆل به شی زمانى زازاكى كراوه ته وه خویندكارى زازا ده رسی زمان و ئەده بیاتی زازاكى ده خوینن به كالمۆریۆس وه رده گرن، له سالى ۲۰۱۵، له م به شه ۶۰ خویندكار ده یان خویند. له زانكۆی تونجه لی (ده رسیم) ش كۆرسی به كالمۆریۆسى زازاكى هه یه. ئەمه و پرای

ئهوهی نزیک به ۱۱۳۶ قوتابیش به ئاره زوومه ندانه له قوناغی سه ره تایی کۆرسی زمانی زازاکی ده خوینن. له مووش و ماردین و دیاربه کریش به هه مان شیوه کۆرسی ئاره زوومه ندانهی خویندنی زازاکی ههیه (Daily Sabah, 2015).

سه ره پای ئه م هه موو پیشکه وتنه له بواری پیشخستی زازاکی به لام ریژهیه کی زۆر له خه لکی زازا به زازاکی قسه ناکه ن، به تایهت جیلی گهنج زیاتر به تورکی قسه ده کهن، چونکه زمانی کوردی به هه موو زاره کانییه وه (کوردی باکوور و زازاکی) بۆ پهروه رده به گشتی له تورکیا هیشتا زمانیکی قه ده غه یه، که ئه مه ش وای کردووه زازاکیش وه ک زاریک پیش نه که ویت، بۆیه زازاکی سه ره پای ئه و هه موو بووژانه وه ی به خۆیه وه دیوه، هیشتا له ناوه خۆی ولات مه ترسی له سه ره، توێژه ران بییان وایه زازاکی ئه و کاته له مردن پرزگاری ده بیت که له سیسته می پهروه رده له ولات پی بخویندریت.

ناسیونالیزی زازا و زمانی زازاکی

لای هه موو کورد و ته نانهت زازاکان خۆشیان ده رکه وتنی ناسیونالیزی زازا له ژبانی فه ره نگی و نه ته وه یی خۆیاندا به دیارده یه کی نوێ و پرووداویکی نه خوازراوی ده زانن، چونکه له میژووی کۆن و نویدا، زازاکان هه رگیز له کورد جودا نه بوون، بۆیه ئه م پرووداوه جیگه ی پرسیاره بۆیان که چۆن سه ری هه لدا؟ بانگه شه بۆ ناسیونالیزی زازایی له تئو ئه و زازایانه ده ستی پی کرد که له تاراوگه له ولاته ئه وروپییه کان ده ژبان. به وردبوونه وه و توێژینه وه له م باسه ده کری کۆمه لیک هۆکاری سیاسی و مه زه به یی و دینی و زمانی ده ستیشان بکری بۆ ده رکه وتنی ئه م دیارده یه له تئو ناسنامه ی نه ته وه ی کورد و زمانی کوردیدا. چونکه بۆ ئه م دیارده یه کۆمه لیک هۆکاری جیاواز رۆلیان هه یه له ده رکه وتن و گه شه کردیدا.

دوای کوده تای عه سکه ری له سالی ۱۹۸۰ له تورکیا، زۆریک له چالا کوانانی سیاسی که سه ر به بالی چه پ و کۆمونیست و نه ته وه یی بوون له ترسی راوه دونان و ده ستگیر کردنیان له لایه ن ده سه لاتی تورکیاوه، ئاواره ی هه نده ران ده بن. له ناو ئه و کوردانه زازای سوننی و کورمانج و زازای عه له ویش هه بوون، هه ندیک له عه له ویه کورده کان چوونه ناو ئه و ریکخواه عه له ویه یانه که له ئه وروپا دامه زرابوون و هه ندیکی دی چوونه ناو ریکخواه چه بییه کان وه ک په که که.

کوردی کورمانج و زازا که له تورکیا بوون به هۆی قه ده غه کردنی زمانی کوردی و ئه سمیله بوونیان له ناو زمانی تورکیدا، زمانی هاو به شیان تورکی بووه، چونکه زمانی کوردیان لاواز بوو، له ئه وروپاش هه ر به تورکی قسه یان ده کرد. ته نانهت له ئه ده بیاتی په که که ش له قسه کردن و بلاو کردنه وه زمانی تورکی زیاتر به

کار هاتوو تا کوردی. دواتر له ئوروپا پلانی ئهوه هاته پيش له جياتی به کارهینانی زمانی تورکی، پتویسته زمانی کوردی بۆ ناخوتن و کاروباری سیاسی و ئهدهبیات به کار بیت. بۆ ئهمهش زاری کوردی باکوور واته کورمانجی وه ک زمانیکی هاوبهش و زاری زۆرینهی کوردی باکوور، بوو به جیگرهوهی زمانی تورکی، داوا ده کرا له زازاکان کورمانجی فیر بن، زازاکان ههستیان کرد که ئهوان کورمانج نین و جیاکاری ده کری له گه ل زاره که یان که زازاکیه و فهرامۆش کراوه و ناچار ده کری زاریکی دیکه ی کوردی فیر بن. ئهم سیاسهته زمانیه هۆکاریک بوو بۆ زۆریک له زازاکان که ههست بکه ن ئهوان کورمانج نین و زاریکی دیکه یان هه به که زازاکیه. له لابه کی دیکه وه، له ولاته ئه وروپیه کان مافی خویندن به زمانی دایک بۆ بیگانه کان له قوتابخانه کانداهیه، پرسی زمانی دایک بۆ زازاکانی تاراوگه هاته پيش که بۆیان هه بوو به زاره که ی خوین مندا له کانیا ن بخوینن. له م پرسه زمانیه، زازاکان له تیوان دوو مژاردا بوون: ئایا بۆ زمانی دایک بۆ مندا له کانیا ن به کورمانجی بخوینن یان به زازاکی؟ هه ندیک له زازاکان کورمانجیا ن هه لئێژارد بۆ خویندن چونکه پیا ن وا بوو ئه مه زاریکی هاوبه شه بۆ کورد له باکووری کوردستان، به لام هه ندیکه دی ئه م مژاریان پێ راست نه بوو، زازاکیان هه لئێژارد (Kehl-Bodrogi, 1999:448). ئه م سیاسه ته زمانیه سه ره تابه ک بوو که زازاکان به عه له وی و موسلماننی سوننی که وته گه ران به دوا ی ناسنامه ی زمان و ناسنامه ی ئه تنیکی خوین وه ک گروپیکی ئه تنیکی جیاواز له کورمانجه کان که خاوه ن تایه تمه ندیی زمانین و له کورمانجه کان جیاوازن، ئیدی دوا ی ئه مه پرسه ی به ستاندارد کردنی زاره که شیا ن ده ستی پێ کرد، بۆ ناماده کردنی کتیبی ده رسی له قوتابخانه کان، ههروه ها بۆ زمانی بلاو کراوه کانی ش وه ک گۆفار، رۆژنامه، کتیب که له ئوروپا ئازادیی بلاو کردنه وه به زاره که یان هه بوو.

پرسه ی به نه ته وه کردنی زازا، سه ره تا کانی له کۆتایی هه شتا کانی سه ده ی بیستم له سویند له لایه ن زازایه کی سوننی ئه بوبه کر پاموکچو Abubekir Pamukcu سه ری هه لدا. ناوبراو له سالی ۱۹۸۵ بلاو کراوه یه ک به ناوی ئایره Ayre به زازاکی بلاو ده کاته وه و بانگه شه ی نه ته وه به کی سه ره به خۆش بۆ زازا ده کات. بۆ ماوه ی سێ سا ل پاموکچو و هاو بییرانی هه ول ده دن زمانیکی ستانداردی زازاکی پیک بینن، به لام به هۆی جیاوازی له بنزاره کانی زازاکی، ئه م زمانه ستاندارده بۆ هه موو زازاکان به دی نه هات. له کۆتایی ۱۹۸۸ وازیان له بلاو کردنه وه ی ئایره هینا، چه ند سا لیک دواتر پاموکچو بلاو کراوه یه کی دیکه ی به ناوی پیا Piya ده رده کات، له م بلاو کراوه یه ته نیا با سی زمانی زازاکی ناکات به لکو با سی ناسنامه یه کی نه ته وه ییش بۆ زازا ده کات. له سه ره تادا پاموکچو زازاکی به زاریکی کوردی داده نا. به لام دواتر ده که ویته ژیر کاریگه ریی بابه

ته زمانه وانیه کان، ئیدی دواي ئه وه وه ک زمانیکی سهر به خۆ مامه له له گه ل زازاکی ده کات. کاتیک ناسیۆنالیزی کورد و تورک که باسی زمانیکی هاوبهش بۆ نه ته وه ده کهن، ئه ویش بانگه شه بۆ نه ته وه یه کی سهر به خۆی زازا کرد چونکه زازا کانیس زمانیکیان له ئیوان خۆیاندا هه یه که جیاوازه له کورمانجی، بۆیه پیی وابوو زازاش له ئیوان تورک و کورد نه ته وه یه کی سهر به خۆیه. پاموکچو له گه ل هاویریانی که باسی زازایان ده کرد به ناشکرا ئامازه یان به ده وه لته ی زازا یان سهر به خۆیی و ئوتۆنۆمی بۆ زازا نه ده کرد، به لکو ته نیا وه ک گروپیکی ئه تیکی باسیان ده کرد (Kehl-Bodrogi, 1999:449). ئه م بیره له سهر ته تا له ئیو کۆمه لکی بچووکی زازادا بوو، دواتر زیاتر گه شه ده کات. دواي مردنی پاموکچو له سالی ۱۹۹۲ مه سه له ی پیکه پتانی ناسنامه یه کی نه ته وه ی سهر به خۆ بۆ زازا به زمانیکی سهر به خۆ له ئیو زازاکان زیاتر بلاو بووه وه. کۆمه لیک بلاو کراوه ی زازاکی له ئه وروپا بایه خیان به هه مان پرسی زازا ده دا وه ک بلاو کراوه ی ده سمالا سوره له ئینگلاندا ده رده چوو، راشتییه له فه ره نسا ده رده چوو، واره، ده رسیم، پیر، تیژه سووری، کورمشکان له ئه لمانیا ده رده چوون. ده رچوونی ئه م بلاو کراوانه گوتاری ناسیۆنالیزی زازایی به هیزتر کرد (Kehl-Bodrogi, 1999: 490).

له هه مان کاتدا زازاکان به دواي ئه و توژیته وانه شدا ده گه رین که له سه ر زمانه که یان نووسراوه. ئه وه ی له رابردوو نووسرابوو ئه و توژیته وانه بوون که له لایه ن رۆژهه لاتناسان نووسرابوون که باس له زازاکی ده کهن وه ک زمانیکی سهر به خۆ که ریشه ی کوردی نییه و زازکانیش به ره چه له ک ده چنه وه بۆ ناوچه ی ده ریای خه زهر. ئه م توژیته وانه ته رجه مه ی تورکی کران و جاریکی دی ته کاتیکی گه وهره تری به ناسیۆنالیزی زازایی به خشی، چونکه رۆژهه لاتناسی له سهر ته ی سهر ده ی بیسته م تیزی زمانی سهر به خۆ و نه ته وه ی سهر به خۆیان بۆ زازا خسته ناو نووسین و لیکۆلینه وه کانیا، که ئه مه ش سهر ته ی ناسیۆنالیزی زازایی بوو به تیوری که پێشوه خت له لایه ن رۆژهه لاتناسه ئه وروپییه کان باسی لئوه کرابوو. دواتر له هه شتاکان ئه م تیژه به شیوه ی پراکتیک له ئیو هه ندیک له زازاکانی تاراوگه کاری پێ کرا و بوو به تیزیکی دیفاکتۆ (ئه مری واقع)، خه لکیکی زازاش پشتگیریان کرد و هه ر ئه م ره وته ناسیۆنالستییه که له ژینگه ی ئه وروپا سه ری هه لدا و گه شه ی کرد، هاته ئیو زازاکانی ناو ولاتییش.

زازا عه له ویه کان که له گه ل موسلمانانی سوننی له ره وی دینی و کۆمه لایه تی و کولتورییه وه جیاوازن، له گه ل کورد به رده وام ئه و هه سه ته یان هه بوو که جیاکارییان له گه ل ده کهن وه ک کوردیکی ئاسایی مامه له ناکرین و له کۆمه لگه ی زۆرینه ی کوردی موسلمانانی سوننی په راویژ خراون به گروپیکی دینی له ری لادراو

ههلسوكه وتيان له گه‌ل ده‌كهن، وه‌ك كوردى راسته‌قينه سه‌ير ناكريڻ، بېگومان بۆ ئه‌وان نه‌ته‌وه‌يه كى سه‌ربه خۆى زازا به‌ زمانى زازا كى گرنگترين مژاريك بوو بۆ ئه‌وه‌ى وه‌ك گروپيكي ئه‌تتيكي سه‌ربه‌خۆ بېنه مه‌ يدان و چيدى له‌ كۆمه‌لگه‌ى كوردى سوننى به‌ پاشكۆ و گومرا سه‌ير نه‌كريڻ. هه‌ر بۆيه ئه‌م رپه‌وته ناسيۆناليستيه له‌ ناو زازا عه‌له‌ويه‌يه كان زياتر هه‌رميني هه‌يه هه‌تا زازاى سوننى.

زازا ناسيۆناليسته كان بۆ ئه‌وه‌ى ميژوويه كى جياواز له‌ كورد بۆ خۆيان دروست بكهن، هه‌ول ده‌دهن شروڧه‌يه كى ديكه بۆ ئه‌و ميژووه بكه‌نه‌وه كه له‌ گه‌ل كورد هه‌يان بووه، وه‌ك جه‌ختكرده‌وه له‌سه‌ر ئه‌و گريمانه‌يه كه ئه‌سلى زازا ده‌باته‌وه بۆ ده‌يله‌ميه‌يه كانى ده‌رياي خه‌زهر، هه‌روه‌ها شروڧه‌ كردنه‌وه‌ى راپه‌رينه‌ نه‌ته وه‌يه‌يه كانى سه‌ده‌ى بيستم كه زازا عه‌له‌وى و سوننیه‌يه كان هه‌ليان گيرساندووه وه‌ك راپه‌رينى قۆچگيرى و شيخ سه‌عيدى پيران و سه‌يد رپه‌زاي ده‌رسيمى، وه‌ك ئاشكرايه ئه‌م راپه‌رينانه كه دژ به‌ ده‌سه‌لاتى توركيای كه‌مالى بوو به‌ ئامانجى داخوазى نه‌ته‌وه‌يه كوردى بوون و دوور بوون له‌ داخوазى بۆ زازابه‌تى و زمانى زازا كى، به‌لام له‌م سه‌رده‌مه زازا ناسيۆناليسته كان هه‌ول ده‌دهن ئه‌م ميژووه به‌شيوه‌يه‌ك شروڧه‌ بكه‌نه‌وه بۆ ئه‌ وه‌ى ميژوويه كى زازا بۆ خۆيان دروست بكهن، بانگه‌شه‌ى ئه‌وه ده‌كهن كه ئه‌م راپه‌رينانه ميژوويه كى هاوبه‌شى زازاكانه بۆ رزگارى و سه‌ربه‌خۆيى، يان بانگه‌شه‌ى ئه‌وه ده‌كهن كه زازا ناوى كورديان به‌ كار هيناوه بۆ ئه‌وه‌ى مه‌سه‌له‌كه‌ى خۆيان پيش‌بخهن. چونكه ئه‌وسا زازاكان نه‌ناسراو بوون، له‌ ژير بالى نه‌ته‌وه‌ى كورددا بوون (White, 1995).

له‌ لايه‌كى ديكه‌وه، توركه ناسيۆناليسته كان بېيان خۆشه‌ زازا كورد نه‌بن بۆ ئه‌وه‌ى ناسيۆناليزمى كوردى په‌ رته‌وازه بېت و ئه‌سميله‌ كردنيان ئاساتر و خيتراتر بېت و په‌كه‌كه‌ش لاواز بېت، چونكه زۆربه‌ى ناسيۆناليسته زازاكان دژ به‌ په‌كه‌كهن، هه‌ر بۆيه توركيا هه‌ز ده‌كات ئه‌م باله‌ ناسيۆناليستيه له‌ ناو زازا به‌ هيز بېت. له‌لايه كى ديكه‌وه زازا ناسيۆناليسته كان ترسيان له‌ تورك و كورد هه‌يه و بېيان وايه هه‌ردوو لا ده‌يانه‌وى زازا ئه‌ سميله‌ بكهن (Wilgenburg, 2009).

هه‌موو هه‌ولپك بۆ په‌كخستنى زازا له‌ ناسنامه‌يه كى ئه‌تتيكى سه‌ربه‌خۆ، له‌به‌ر جياوازي دىنى و مه‌زه‌به‌ى سه‌ركه‌وتوو نابيت، چونكه زۆربه‌ى زازا سوننیه‌يه كان دژ به‌و ناسيۆناليزمه ده‌وه‌ستنه‌وه.

به‌م بېيه ناسيۆناليزمى زازا كه له‌ تاراوگه سه‌رى هه‌لدا، وه‌ك ئاشكرايه هه‌ول ده‌دات زازا كى له‌ زاريكى كوردييه‌وه بكات به‌ زمانىك بۆ نه‌ته‌وه‌يه كى سه‌ربه‌خۆى زازا بۆ. سه‌ره‌ه‌لدانى ئه‌م ديارده‌يه كه‌متر به‌ هۆكارى جياوازي زازا كيه له‌ گه‌ل زارى كورديى باكوور (كورمانجى)، هۆكارى سه‌ره‌يه كى ئه‌م ديارده‌يه له‌ ئه‌

نجامی پیکهوه نه گونجانی دوو کولتوری دینی و مهزه بی جیاوازه که سنووری له تیوان نه تهوه و زمان داناوه. هه لهم پروانگهوه زازای عهلهوی نامادهیی زیاتری تیدایه سواری شه پۆلی ناسیونالیزی زازایی بیت ههتا زازای سوننی، له هه مان کاتدا زازای سوننی هۆکاریکی گرننگن که زازاکان هه له گه ل کورد بمیتهوه، چونکه له گه ل کوردی موسلماننی سوننی هاودین و هاومه زهه بن.

ئه نجام

زازاکان سه ره پای تایه تمه ندیی زاره که بیان که له گه ل زاره کوردییه کانی دی له پرووی پیکهاته وه جیاوازه، هه روه ها له پرووی دینییه وهش نیوه بیان عهلهوین و له گه ل کۆمه لگه ی زۆرینه ی کوردی موسلماننی سوننی کورمانج و زازا له پرووی باوه پ و دابونه ریتی دینییه وه جیاوازن، به لام ئه وان به دریزی میژوو به ههست و خوین و دهروون هه میسه کورد بوون. له رابردوودا له هه یج سه رده میک باسی جیاوازیی خویان له گه ل زۆرینه ی کورد نه کردوو. له سه ره تایی سه ده ی بیسته میس له پیشه نگی بزوتته وه ی رزگار یخوازی نه ته وه ی کورددا بوون و زۆربه ی رابه رینه کانی باکووری کوردستان که بۆ سه ربه خۆیی کوردستان به رپا بوون، زازای عهله وی و سوننی رۆلکی به رچاو و کاریگه ریان هه بووه له هه لگه رسان و قوربانیدان بۆی. له سه ره تایی سه ده ی بیسته م رۆژه ه لآتاسه ئه وروپیه کان له بهر چه ند جیاوازییه کی زمانه واننی که زازاکی له گه ل زاره کوردییه کانی دی هه یه تی، زازاکیان له زمانی کوردی دابریوه و وه ک زمانیکی سه ربه خۆی زمانه ئیرانییه کانی باکووری رۆژئاوا پۆلینی ده کهن. ئه م بۆچوونه رۆژه ه لآتاسیه دواتر کاریگه ری ده بیته بۆ سه ره ه لدانی ناسیونالیزی زازایی که ده یه ویت زازاکی چیدی زاریکی کوردی نه بیته و زمانیکی سه ربه خۆی بیت. زازاکی به ده گمه ن نه بیته نووسراوی ئه ده بی نه بووه، دواي دامه زرانندی کۆماری تورکیای نوئ، که زمانی نه ته وه کانی غه یری تورک زۆر به توندی قه ده غه ده کرین، زازاکیش وه ک زمانیکی زاره کی به خیرایی پرووه پرووی توه وه و ئه سمیله بوون ده بیته وه، که مه ترسی ئه وه ی لی ده کرا له داهاتوو به یه کجاری له به ین بچیت. زازاکانی تاراوگه هه ولکی جددی ده ده ن بۆ بووژانه وه ی زاره که یان، کۆمه لیک کتیب و بلاوکراره به زازاکی بلاو ده که نه وه، هه روه ها زازاکی وه ک زمانی دایک، مندالانی زازا له قوتابخانه کانی ئه وروپا ده یخوین. به م پییه، دواي ماوه یه ک به هه ول و کۆششی رۆشنیرانی زازا، زاریک له لیواری مه رگ بوو، گیانی به به ردا کرایه وه و بوو به زاریکی خاوه ن ئه لقبی و نووسراوی ئه ده بی.

هه ر له ژینگه ی تاراوگه ش، له کۆتایی هه شتاکانی سه ده ی بیسته مدا له تیو هه ندیک له رۆشنیرانی زازا ناسیونالیزی زازا سه ری هه لدا که بانگه شه ی نه ته وه یه کی سه ربه خۆ و زمانیکی سه ربه خۆ بۆ زازاکان ده

كات. كۆمهلىك ھۆكار و پالئەر له پشت دەرکەوتنى ئەم پرسە زمانى و نەتەوہىيەدان، يەكئىك له ھۆكارە كان گەشە كردنى زارە كە بوو له تاراوگە و دەرکەوتنى جياوازيه له ھەجەيە كان بوو كە له تىوان كورمانجى و زازا كيدا ھەيە، لەمەوہ زازا ھەستى كرد لە گەل كوردى كورمانج جياوازه، دواى ئەوہ ھەول دەدات خۆى وە ك گروپىكى ئەتىكى سەر بەخۆ بناسىتت. ئەمە سەرەتاي چەكەرە كردنى ئەم ناسيۆنالىزمە بوو كە له تىو چىنى رۆشنىراني زازا سەرى ھەلدا. دواتر ھەر ئەم تيزە زياتر پەرەى پى درا كاتىك زازا بۆ تىورى نەتەوہ سازى پشتى بە ئەدەبىياتى رۆژھەلاتاسى بەست كە جەخت دەكاتەوہ زازا كورد نىن و نەژادىكى سەر بەخۆن لە شويىتىكى دىكەوہ بۆ كوردستان كۆچيان كوردوہ و تىكەل بە كورد بوون. لە پرسى ناسيۆنالىزمى زازا، جياوازيى دىنى و مەزھەبى رۆلىكى بەرچاوى ھەيە لە جودابوونەوہى زازا وە ك نەتەوہىيە كى سەر بەخۆ، چونكە زازاى عەلەوى بە باوەر و دىنايىنى دىنى و دابونەرتى كۆمەلايەتى لە گەل زۆرىنەى كوردى موسلمانى سونى جياوازه، بۆيە ئەم پىكھاتە دىنيە لە تىو زازاكان زياتر مەيلى ناسيۆنالىزمى زازاى ھەيە ھەتا زازاى سونى.

لە ئەنجامى ئەم باسە روون دەبىتەوہ كە كورد وە ك نەتەوہ، نەتەوہىيە كى چوونىەك نىيە، و گروپى ئە تىكى بە دىن و مەزھەبى جياوازيى لە خۆ گرتوہ. بىجگە لە دىنى ئىسلامى سوننى شافىعى كە دىنى زۆرىنەى كوردە، دىن و مەزھەبە كانى دىكەى وە ك ئىزىدى و عەلەوى و يارسان (ئەھلى ھەق، كاكەيى) و شىعەى ئىمامى لە پىكھىنەرانى ناسنامەى نەتەوہى كوردن. زمانەكەشى فرەلەھجەيە و لەھجەكانىش لە رووى پىكھاتەى زمانىيەوہ لە يەك جياوازن بەتايەت زازا كى و گۆرانى- ھەورامى لە گەل زارە كوردىيە كانى دى جياوازن. ئەمرو لە سەردەمى بەجىھانىبوون كە بايەخ بە خويندن بە زمانى داىك و فرە كۆلتورى دەدرىت، ئەم پىكھاتەنى كورد لە پرۆسەى نەتەوہ سازى كوردىدا ناكرى چىدى پەراويز بخرىن، پىويستە كورد ريز لە جياوازيە كانىان بە لەھجە و كۆلتور و دىن و مەزھەبى جياواز بگريت. ناسيۆنالىزمى كوردى ئەگەر لەم سە ردەمە بىووت كورد وە ك نەتەوہ و زمانى كوردى وە ك زمانى نەتەوہى كورد بە يەكگرتووى بىنيتەوہ، پىويستە فرەلەھجەيى زمانى كوردى و فرە كۆلتووى و فرە دىنى و فرە مەزھەبىيە نەتەوہى كورد قبول بكات و وە ك دەولەمەندى و ھەمەچەشنى ناسنامەى كوردى سەرى بكات و بايەخى پى بەدات. ھۆكارى سەرھە لدانى ناسيۆنالىزمى زازاى، نەبوونى ھاوئاھەنگى نەتەوہىيە و كۆمەلايەتى و سياسى بووہ لە تىوان زازاى عەلە وى و موسلمانى سوننى كورمانج و زازا، ھەر وەھا فرامۆش كردنى زارە كەيان بووہ كە ناسنامەيە كى گرىنگە

بۆ زازاکان. کورد پیویسته ههول بدارت ئەم کهلینه پر بکاتهوه که به هۆکاری دینی و مهزهه بی له تیوان زازای عهلهوی و کوردی موسلمانانی سوتنی پهیدا بووه.

سه رچاوه کان

- 1- Bruinessen, Martin van (1997). "Aslımı inkar eden haramzadedir!": The debate on the ethnic identity of the Kurdish Alevis' in: Krisztina Kehl-Bodrogi, Barbara Kellner-Heinkele and Anke Otter-Beaujean (eds), *Syncretistic religious communities in the Near East*. Leiden: Brill.
- 2- Bruinessen, Martin van (2017). *Between Dersim and Dâlahû: Reflections on Kurdish Alevism and the Ahl-i Haqq religion*. In S. Raei (ed.), *Islamic Alternatives: Non-Mainstream Religion in Persianate Societies*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- 3- Chambers, J.K. & Trudgill, Peter (1998), *Dialectology*, Cambridge University press.
- 4- Hadank, Karl (1932). *Mundarten der Zâzâ. Hauptsächlich aus Siwerek und Kor*, bearbeitet von Karl Hadank, Verlag der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- 5- Hassanpour, Amir (2012). *The Indivisibility of the Nation and Its Linguistic Divisions*, *International Journal of the Sociology of Language*. Issue 217.
- 6- Harris, Roy (1980). *The Language – makers*. Cornell University Press, Ithaca,
- 7- Jwaideh, Wadie (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
- 8- Kaya, Mehmed S. (2011). *The Zaza Kurds of Turkey, A Middle Eastern Minority in a Globalised Society*. I. B. Tauris & Co Ltd. London.
- 9- Kehl-Bodrogi, K. (1999). *Kurds, Turks, or a people in their own right? Competing collective identities among the Zazas*. *The Muslim World (journal)*, 89.
- 10- Mackenzie D. N. (1965). *Guran*. In "The Encyclopedia of Islam," B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schcht (edited) New edition, Luzac & Co, London.
- 11- Massicard E. (2009). *The repression of the Koçgiri Rebellion, 1920-1921*, in Jacques Sémelin (ed.), *Online Encyclopedia of Mass Violence*.
- 12- Minorsky, Vladmir (1943). "The Gûrân," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 11, Part I.
- 13- Mcdowald, David (2007). *A Modern History of the Kurds*. I. B. Tauris, London.
- 14- Nasidze, I. (2005). *MtDNA and Y-chromosome variation in Kurdish groups*. *Annals of Human Genetics*, 69, 401-412.
- 15- Olson, Robert (1989). *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*. Austin: University of Texas Press.
- 16- Paul, Ludwig (1998). *The position of Zazaki among western Iranian languages*. In *proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies*. Held in Cambridge, 11th to 15th September 1995. Part 1, *old and Middle Iranian Studies*. Nicholas Sims. Williams. N.Y.

- 17- Romanov, David (2006). The Kurdish Nationalist movement, Opportunity, Mobilization and Identity, Cambridge Middle East Studies Book 22.
- 18- Todd, Terry Lynn (2008). A grammar of Dimili, University of Michigan, Electronic publication.
- 19- Varol, Murat, (2015). The Importance of Tirêj in the Zazaki Literature, Mukaddime, 6(1).
- 20- Wilgenburg, Wladimir van (2009). Is Ankara Promoting Zaza Nationalism to Divide the Kurds? Terrorism Focus, Volume: 6 Issue: 3.
- 21- Werner, Eberhard (2012), "Considerations about the religions of the Zaza people" , II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (in Zazaki), Bingöl Üniversitesi Yayınları.
- ۲۲- استرابو (۲۰۱۸). جغرافیای استرابو، سرزمینهای زیر فرمان هخامنشیان، ترجمه: همایون صنعتی زاده، چاپ دوم، انتشارات دکتر محمود افشار، تهران.
- ۲۳- بدلیسی، امیر شرف خان، (۱۳۴۳). شرفنامه، تاریخ مفصل کردستان، بامقدمه و تعلیقات و فهراس بقلم محمد عباسی، چاپ أفست علی اکبر علمی.
- ۲۴- چلبی، اولیا چلبی محمد ظلی ابن درویش (۱۳۱۴) اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی، طابعی: احمد جودت، ایلك طبعی، اقدام مطبعه‌سی.
- ۲۵- چهله‌بی، نهولیا (۱۹۷۹). کورد له میژووی دراوسیکانیدا: سیاحه‌تنامه‌ی نهولیا چهله‌بی، وه‌رگیپانی: سه‌عید ناکام، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد، به‌غدا.
- ۲۶- ده‌رسیمی، نوری، (۲۰۰۱). ده‌رسیم له میژووی کوردستاندا، وه‌رگیپانی له تورکییه‌وه بو کوردی: د. نه‌حمده فه‌تاح دزه‌بی، ده‌زگای چاپ و بلا‌وکردنه‌وه‌ی موکریانی، هه‌ولیر.
- ۲۷- حاجی مارف، نه‌وره‌حمان (۱۹۷۴). له‌باره‌ی کوردناسییه‌وه له رووسیا و یه‌کتیبی سؤقیه‌ت، گۆفاری کۆری زانیاری کورد، به‌رگی دووهم، به‌شی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد، به‌غدا.
- ۲۸- طاهری، طیب (۲۰۲۰). سرزمین په‌لویان در زمان شاه خوشین (قرن پنجم ه. ق)، مجله شنروئ، سال اول، شماره دوم.
- ۲۹- صدیق، زرار توفیق (۲۰۱۸). الکرد فی العصر العباسی، دار موکریانی للطباعة و النشر، مطبعة شهاب، اربیل.
- ۳۰- کیسیئر، هانس - لؤکاس (۲۰۰۶). راپه‌رینی کورده عه‌له‌وییه‌کانی ده‌رسیم (۱۹۱۹ - ۱۹۲۱ قۆجگیری)، وه‌رگیپانی له فه‌ره‌نسییه‌وه بو کوردی: نه‌جاتی عه‌بدوللا، بلا‌وکراوه‌کانی بنکه‌ی ژین، چاپخانه‌ی شقان، چاپی دووهم، سلیمانی.
- ۳۱- کردستانی، علی اکبر وقایع نگار (۲۰۱۰). بدایع اللغه، فرهنگ کردی - فارسی، به کوشش: محمد رثوف توکلی، انتشارات توکلی، تهران.

- ۳۲- سدیق، زرار توفیق (۲۰۲۱). "په یقی کرمانج، هه ندیک زانیاری نوئ"، له کتیی: له باره ی میژوو و کولتوری کوردیهه، بلاوکراوه ی ده زگای جه مال عیرفان، سلیمان.
- ۳۳- فه رۆژ، سه عید (۲۰۲۱). دیالیکتین زمانی کوردی و نفسینا ب دیالیکتا زازاکی (کردی-دملی-کرمانجی)، پیئگیزی و پیکختنی: د. هیمن عومه ر، گو فاری خال، ژماره (۳۲).
- ۳۴- لۆکۆک، ئەلبیتر فۆن (۲۰۰۷). تیکستی کوردی، پێشه کی و له چاپدانهوه ی : نه جات عه بدو لالا، بلاوکراوه ی ده زگای ئاراس، هه ولیر.

- 35- Seyarî, Ehmed (2014) Ji hêla tewangê ve berawirdkîna rêzimana Kurmancî û Zazakî, Nûbihar 12.
- 36- Kurdo, Qanatê (2016), Lêgerîna Zaza, Werger ji rûsî: Tosinê Reşîd, Redoktion: Zerê Alfyêvna Yosûpova, Çapa I. Belavgeha Hogir Hogir Verlag Bonn.

سه رچاوه ی ئیتته رنیت

- 37- Erol, Ufuk, Kocgiri Hadisesi: The Rebellion or Grassroots Movement of Kurdish-Alevis? https://www.academia.edu/31878254/Kocgiri_Hadisesi_The_Rebellion_or_Grassroots_Movement_of_Kurdish-Alevis, accessed 11-06-2021.
- 38- Çem, Munzur, kirmanjki (Zazaki) speaking Kurds and their ethnic identity <http://www.institute-kirmancki.de/kirmanjki-zazaki-speaking-kurds-and-their-ethnic-identity/> accessed 18-06-2021
- 39- Lezgîn, Roşan, (2010). Among Social Kurdish Group – General Glance at Zazas, Translated by: Nusret Aydın. <http://www.zazaki.net/haber/among-social-kurdish-groups-general-glance-at-zazas-503.htm> accessed 26/04/2020
- 40- Mosaki, Nodar (2012). The Zazas: A Kurdish sub – ethnic group or separate people? <http://www.zazaki.net/haber/the-zazas-a-kurdish-sub-ethnic-group-or-separate-people-1131.htm> accessed 02/07/2021
- 41- Süer, Eker, Why do a lot of Turks insist that Zazaki is not a Kurdish dialect? https://www.academia.edu/36499550/S%C3%BCer_Ekers_Answer_to_Why_do_a_lot_of_Turks_insist_that_Zazaki_is_not_a_Kurdish_%20accessed%2029-06-2021 . accessed 02/07/2021
- 42- Uzun, Mehmed Selîm (2017). MEWLÛD Û DI EDEBÎYATA KIRDKÎ (ZAZAKÎ) DE CÎHÊ MEWLÛDÊ <http://portal.netewe.com/mewlud-u-di-edebiyata-kirdki-zazaki-de-cihe-mewlude/> accessed 02/07/2021
- 43- White, Ali (1995). Ethnic Differentiation among the Kurds: Kurmancî, Kızılbaş and Zaza. https://members.tripod.com/zaza_kirmanc/research/paul.htm accessed 02/07/2021
- 44- Zazaki language: A rediscovered language saved from extinction. Daily Sabah website. <https://www.dailysabah.com/life/2015/05/06/zazaki-language-a-rediscovered-language-saved-from-extinction> accessed 02-07-2021